

Jókai életének két szomorú napja

(Jókai és Békés megye)

Az az egész világ elmúlt, melyben mi éltünk.
Csak kövületek vagyunk már, a kik még
gondolkoznak.

(Jókai)

Az a két esemény, amelyre, mint pillérre, Jókai megyénkhez fűződő, több évtizedes kapcsolatának az elemzését felépítjük, nem tartozik az író kedves emlékei közé. Időtartamukat tekintve alig hosszabbak egy, esetleg két napnál, jelentőségük azonban jóval nagyobb: döntő súlyúak és meghatározó jellegűek. Egész életre szólnak, mint általában a komisz, kellemetlen élmények, amelyek hasonlóan a kipusztíthatatlan tarackhoz, makacs szívóssággal vernek gyökeret a lélekben. Csaknem kiirthatatlanok. Olyanok, mint az élősködő plazmódiomok, amelyek hosszabb időre betokosodnak, és látszólag eltűnnek, hogy aztán váratlanul élőkké és virulensekké váljanak, s kínozzák-gyötörjék szánni való áldozataikat.

Nehezen felejthető, alig-alig fakuló élmény volt mindkettő, úgyannyira, hogy végérvényesen nem is tudott a hatásuk alól szabadulni Jókai. (Különösen az első volt kitörülhetetlen hatással reá.) Átformálták egyéniségét, megváltoztatták érzelmvilágát és gondolkodásmódját, lelkes-lázadó ifjúból meglett férfivá, meglett férfiből békés öreggé tették. Az első arra döbbsentette rá: minden elveszett: lebukott ifjúságának vezérlő csillaga — oda a magyar szabadság; a másik — ez jelentőségében jóval kisebb volt — a sötétedő napfogyatkozás eljövetelére, az „aranykor” végére figyelmeztette, csodálatos diadalainak szomorú alkonyát vetítve szeme elé. Az első történelmünk nagy tragédiájához: Világoshoz kapcsolódva kényszerítette egyéni és nemzeti sorsvizsgálatra: lesz-e még új tavasz, „kiviríthat-e még a gyöngyvirág a vérrel áztatott magyar földön”, a másik — közel 40 évvel később — óva intette: leáldozóban van már a napja a közéletben, nevének csodás varázsa megtört, csak dekóruma, de nem pótolhatatlan részese immár a politikai arénának. Maradjon meg írónak, hiszen végképp elmúlt már az az idő, amikor neves minisztert (*Gorove Istvánt*) buktatott meg az egyik pesti kerületben.

Nem férhet hozzá semmi kétség, az első volt a szomorúbb, a tragikusabb, hiszen saját sorsának reménytelenségét a nemzethalál sötét réme növelte elviselhetetlen méretűvé, összetörve és eltemetve egyúttal ifjúsága magasztos eszményét: a márciusi forradalom mámorító szabadságideálját is. Nem is tudott soha megszabadulni a gyötörő, felködlő vízióktól. Állandóan nyomában volt a kétely, s ilyen és ehhez hasonló töprengésre készítette: Volt-e valamilyen kézzelfogható eredménye a példamutató nemes erőfeszítésnek; elérhetik-e céljaikat ezek után a szabadságra vágyó népek? Törvényszerű-e, hogy minden és minden — „ész, tudomány, bátorság, hűség, hazaszeretet, áldozatkészség és minden erő, a mi

a szívben és agyban teremteni, alkotni hivatott, untalan arra egyesüljön, hogy az emberírtó gépeket halmozza egymással szembe, s pusztítsa vele az istenség legszebb alkotását?” Lázás képzelete gyötrő ám valószínű rémképeket teremt: vajon mi lesz velünk, szegény magyarokkal, ha „egy nagy catastropha talál kiütni a világban, a béke forradalma, az a Magyarország, melyet eddig fiainak hősi erélye tartott fenn államul, amidőn majd a vitézség nem tartozik az erények közé, meg nem menekülhet attól a sorstól, hogy mindenütt leszavazva, szétemoljon kantonokra, s legyen egy névtelen ország belőle, annyi felé irányult céllal, ahány nyelven beszélnek benne. Egy Polynesia a száraz földön”. (*Eötvös* ugyanilyen gondokkal vívódott). A sok nyelvű hazában nem volt ez lázalom. Ha szétnézett ugyanis maga körül, különben is azt látta: „*Hazánk nincs többé. A bennmaradóra nézve egy nagy börtön az, a kimenekülőre egy elsüllyedt világ-rész*”. S vajon ha netán életben maradna, ilyen országban lesz-e szükség reá?, hiszen „most practicus időkben élünk: hősöknek és poétáknak nincs kelete többé, nem ér a hazaszeretet, a délceg bátorság semmit ágyú nélkül”.

Egy üldözött poéta és egy mélyen megalázott, hitevesztett nép kilátástalan sorsa kapcsolódott benne össze, hogy leszámolva a közelmúlt részegítő, fenséges irányelveivel és ideáljaival, lelkesítő eszmények nélkül, félve és meglapulva, kiszolgáltatottan bujdokolva, védje azt, ami még védhető: önmaga és hazája becsületét — a szürke, lefokozott prózai életet. Ez volt a legtöbb, amit az adott körülmények között tehetett, amire egyáltalán vállalkozhatott *Haynau* és *Bach* rémuralma idején. Amikor nem a valódi győztes, nem az orosz cár, hanem az idegen segítséget kunyeráló, tehetetlen osztrák uralkodóház ülte undorító és indokolatlan „győzelmi torát”, és illette „*Kossuth-kutya*” jelzővel azokat a katonákat, akiknek a bátorsága elől mint a nyulak menekültek az osztrák seregek a „világsodaként emlegetett”, bukásában is fenséges szabadságharc számos ütközete végén.

Lélekölő keserves világ volt ez; szomorú „divatnak hódoltak” benne az emberek. Aki menekülni kényszerült, „darócruhát öltött, pór köntöst, nem olyat, mint aminőt most viselni divat, selyem utánzatát az abaposztónak, hanem valódi, igazi kocsis ruhát, zsír szagút, fontos talpút és a — megfelelő szolgálatot is hozzá. A tudós, a dandy, a hős lovakat vakart. S ha egy álmezben felismerték, ismét más divatot öltött, más házhoz szegődött, másféle parasztnak adta ki magát. Ha pedig aztán nagyon elterjedt a híre egy vidéken, akkor kezébe fogta a vándorbotot, és elindult országot, világot kerülni. Erdőn, völgyön, gyalog ösvényeken, miket kecskék vertek a hegyoldalba . . . Egy elveszett múlt emléke s egy kínzó jövő réme szemei előtt”.

A széles békési pusztaság, a betyárok híres-nevezetes portyázó helye sokaknak adott alkalmas menedéket. Ahogy *Degré Alajos* visszaemlékezéseiből olvasuk, maga a vendéglátó *Beliczay István* nyugtatta meg őt is: „Ne félts te engem, amíg Békés vármegyében vagyunk. Nem fogod elunni magad, találsz itt (ti. a gerendási-csorvási tanyavilágban) pajtást eleget, mert a legszegényebb tanyától a legszebb kastélyig mindenikben van bujdosó, kutatnak is sokszor, de még sohasem találtak egyet sem, s nem is fognak”. Mindig kellő időben érkezett ugyanis az „értesítés” (általában egy *suhanc betyár* vitte), s ilyenkor — amíg a „vihár” elmúlt, másik biztonságos helyre húzódtak a körözött bujdosók, és

„nemleges eredménnyel” tértek vissza a városba a hivatalból kivezényelt őrjáratok.

Hogyan lehetett ez? Úgy, hogy „kastély és kunyhó egyaránt nyitva állt” a bujdosó előtt, „tartozott légyen tulajdonosa bármely párthoz . . . Akkoriban nem volt szokás kérdezni: kicsoda, honnan jó, meddig marad, s hová megy . . . A családok a meghatottságig gyöngédek, részvevők s vendégszeretők voltak, gazdag, szegény egyaránt. És ki nem fáradtak, bele nem untak oly hosszú időn át. A gazdag bőkezűen vendégelt, a szegény megosztotta utolsó falatját” — idézte hálás szívvel a múltat, talán kicsit meg is szépítve, 35 évvel később *Degré*.

Jókainak, ámbár bizonyára sokan ismerték a nevét, alig volt személyes ismerőse Békés megyében. A megyeszékhelyen, ahol felesége, a *Nemzeti Színház* kiváló művésznője: *Laborfalvi Róza* az operaénekesnő *Schödelnéval Erkel Rezső* gondoskodó vendégszeretétét élvezte, érthetően nem lehetett túl nagy biztonságban. Sok volt benne a megbízhatatlan, idegen elem. Valóban: a nagyobb települések (mezővárosok) s még inkább a katonai-közigazgatási központok nyújtották a leggyengébb oltalmat ekkor. *Margitay Gábor Aradi vésznapok* című emlékiratából például ezeket olvassuk Gyuláról: „. . . éltem a gyanúperrel, s nem mentem mindjárt szállásomra, hanem a főutcán lakó *Bodoki Károly* megyei mérnök, egykori tanulóársam és jó ismerősömhöz tértem be, ki midőn még az utcán a muszka tisztek elfogtak, hívott vala magához és várt; innen láttam a csakugyan értem küldött brachiumot (karhatalmat), mely szállásomon keresett, de nem talált. Én Gyulán *Gergely Ferenc*, igen becsületes derék magyar ember és jó polgárnál szállásoltattam be, kinek rajtunk siránkozó jóságos szívű neje . . . s kedves, szép és okos leánya a legszívesebb fogadtatásban, ellátásban és ápolásban részesítettek augusztus 18—19-én. Ott vitetett el a kapu előtt az áruló vezér (értsd: *Görgey*) által fegyvert vesztett tábor egy megtört része — már osztrák fedezet alatt — Arad felé kísértetve. Láttátok volna csak, amit én láttam; a feláldozó fajszeretetek azon kitörő jeleneteit, az elleneinkre s *Görgey*-re szórt átkok és szitkok közötti jajveszékelést, sírást és jajgatást, mellyel Gyula város derék magyar asszonyai e kiéhezett, elcsigázott szegény fiúkat nézték, kiállva az utcákra, s kísérték egész ki, a legbrutálisabb bánás, puska tusával lökdösés, üzés, kergetés dacára is, miket a német kísérettől szenvedtek; miként rohantak közibük, a legszívtelenebb gorombaságokkal mit sem törődve, élelmszerékkel, ruhaneműekkel, pénzzel stb. dugva tele tarisznyájukat az elárvult szegény honvédeknek! Igazán magasztos ecsetre méltó, nagyszerű jelenet volt ez! És ez így ismétlődött minden átkísért seregnél!” (Küzdelem, bukás, megtorlás I. k. 307. l.)

A márciusi forradalomban kiemelkedő szerepet vitt Jókai, aki 1848-ban *Sárosi*hoz hasonlóan epés hangvételű irásokkal tette nevetségessé a Habsburg-ház tagjait, az *ördögi megtorlás* kellős közepén nem tudhatta, milyen sors vár rá. Békepárti cikkei ugyan sokat enyhítettek „nagy bűnén”, de ha arra gondolkunk, hogy a királyi család esze: *Zsófia* főhercegnő még a kiegyezés után is súlyos börtönnel sújtatta volna azokat, kik az *Arany Trombitár*ról beszélni mertek, úgy az ő *Jellasicshoz* fűződő gyöngéd érzelmeit élénk színekkel, kegyetlen szarkazmussal pertraktáló Jókai helyzete sem lehetett túl rózsás.

De hát kizárólag Bécsben kellett keresni az ellenséget? A „kegyelmes úr”, a közvádoló *Hegyesi* például „mikor már le volt aratva a véres mezőn minden”, nem kevesebb, mint 32 magyar íróat javasolt kivégzésre. Köztük volt Jókai is. Csak *Kossalkó János*nak, a „kormányi ügyvédnek” köszönhetette, hogy megszabadult a vésztörvényszéktől, aki *hosszú, több íves „elleniratában”* *bebizonyította, hogy a felsorolt írók „együttvéve (mindegyike) csak a napok uralkodó hangulatának voltak tolmácsai”* — ennél fogva „nem üldözendők”. (L. Szabó László: *Jókai Mór élete és művei* 149—150. 1.) Vagyis kizárólag neki köszönhetette Jókai, hogy — használjuk *Vargha Balázs* jelzőjét — csak „*üldözetlen üldözött*” lett.

Jókai többször is megírta bujdosása történetét. Legrészletesebben a Vasárnapi Újság 1861. január-februári számaiban közreadott *Életem legszomorúbb napjaiban*. Az érdekes közlemény mondhatni egyenes folytatása a hosszú lappangás után néhány éve Caracas-ból hazakerült *Emléksorok 1848—49-ből* című naplónak, amely a szabadságharc történetét, élménygazdagságát a Habsburg-ház trónfosztásáig, vagyis 1849. április 14-éig tárgyalja. Az *Életem legszomorúbb napjai* augusztus 8-ával indít, amikor a kormány azzal a bejelentéssel *lepte meg* „a képviselőtestületet, hogy többé biztosításukról gondoskodni nem tud, mert a szőregi veszített csata után Arad fedetlenül (védelem nélkül) áll.”

A hír hallatára egyszerre felbomlott a rend a nyüzsgő, ideges városban. Aki csak tehette, lóhalálában menekült. Legfeljebb addig várt, míg leborotvták a szakállát, rövidre nyírták a bajuszát és letépdették ruhája zsinórozását, hogy minél felismerhetetlenebb legyen. A simándi úton szekér szekért ért, s ha egy gyorsabb futtában elkerülte a többbit, a bennülők első félelmükben „nem akartak egymásra ismerni . . . Mintha az augusztus 8-án lemenő nap veres fénye már az autodafé (eretnekegetés) vízsugara volna, mely előtt a vádlottak megtagadják egymást” — jellemezte a fékevesztett menekülés pánikhangulatát 12 év múlva a nagy mesemondó.

Alkonyat felé *Nyáry Pállal* együtt elindult Jókai is szekéren Szalontára, hogy ott az Aradra tartó *Görgeyvel* és a fősereggel találkozzék. Nehéz megmagyarázni, miért érezték fontosnak ezt az utat (miért nem várhatták be *Görgeyt* Aradon?), s még inkább, hogy miért kerülték el Gyulát, ahol *Jókainé* és *Nyáry Pál* szerelme: *Schódelné* tartózkodott, hiszen a város közel feküdt Simándhoz is, Zerindhez is, ahol az első éjszakát töltötték. Tény, hogy már másnap Szalontán voltak, hová csak úgy tódult Arad és Szeged felől a menekülők serege. *Arany* lakásában egyenesen egymásnak adták a kilincset, hogy a költő sógora: *Ertsey Sándor* révén útlevélhez jussanak. Így kapott rövid menedéket *Vörösmarty, Bajza* és *Vachott Sándor* is. Természetesen megfordult ott Jókai is. „Örültünk-e nagyon egymás látásának? Csak úgy, mint az a vendég és az a házigazda örülhet, ki tudja bizonyosan, hogy holnapután ellenségnek fog helyet adni a hajlékban” — írta találóan.

Nem tartjuk valószínűnek, hogy Szalontán a fővezérrel: *Görgeyvel* is találkozhatott. Még kevésbé azt, amit *Szabó László* állít, hogy bár meglátogatta *Aranyt* is, ideje „legnagyobb részét *Nyáry Pál* s *Görgey* és *Leiningen* tábornokok társaságában töltötte”. *Görgey* — a fővezér — ugyanis 9-én már Aradon volt, míg a *Pölsenberg* és *Leiningen* tábornokok által vezetett sereg, mely 8-án Nagyzerinden, 9-én Simándon pihent meg, 10-én ért oda. Minthogy az utolsó magyar

csapat is elvonult már 9-én délben Szalontáról, az sem igen képzelhető el, hogy a Zerindről aznap oda érkező két Béke-párti követ (ti. Jókai és Nyáry) huzamosabban beszélgetett a hadihelyzetről velük, vagy esetleg *Görgey* fivérével: *István*-nal. Az pedig egyenesen kizárt, hogy vele kíváncsoztak értekezni. A Béke párt ugyanis az orosz sereg vezérkarával titkos kapcsolatban álló *Görgey Artúr*ba helyezte reményét, aki már a trónfosztás előtt nyíltan hangoztatta, sőt ünnepélyesen „proklamálta” is, hogy csak „a 48-as törvények védelméért harcol, de nem az uralkodó ellen”.

Jellemző, hogy még ezután sem fordították Gyula felé a szekerük rúdját. Feltéhetően abban bíztak, hogy a *Dembinszky* és a *Bem* vezette seregek egyesülni fognak a fősereggel, és végül döntő győzelmet aratnak. A legrövidebb úton mentek vissza Aradra, ahol 13-án hajnalban értesültek a végzetes tragédiáról: Kossuth átadta a hatalmat *Görgey*nek, s *Dembinszky* — nem várva be a főserget — csatát veszített Temesvárnál. További ütközetre gondolni sem lehet többé. „Az óriás elesett, meghalt, porrá lett”, s a lelkes hazafiak egy csapásra „múltra emlékező, jelent érző, jövőt látó tehetetlen porszemek lettek”. (*Egy bujdosó naplója*). Egyetlen kérdés foglalkoztatta őket: vajon érdemes-e és ha érdemes, hogyan lehet túlélni a „kárhozatot”.

Az írtóztató események hatása alatt Jókai is, mint annyian mások, végezni akart magával. „Tedd, de ne mondd!” — intette szigorú tekintettel a pisztolyait elajándékozó öreg miniszter: *Csányi László*, ki nem csak érezte, világosan tudta is, „feje megválík a testétől”. Hogy mégsem lett öngyilkos, az az aradi vértanúnak, a nemzeti érzelmeiben tántoríthatatlan *Kiss Ernő* altábornagynak köszönhető, ki utána ment, s addig beszélt neki, míg *kibeszélte fejéből a sötét gondolatot*. „Ő volt az, aki rábeszél, hogy kedvem legyen újra kezdeni azt a megsiratott drámát, minek élet a neve”. Neki köszönhette azt az emberi felelősségre intő okos szót, mi *sorsán határozott*: „Önnek neje is van!”

Menekülését *Kossuth* rokona és volt titkára, *Rákóczy János* „mozdítá elő, a ki kocsit, lovat vett, felöltözött kocsisnak”, s „fűrherces bricskakocsijából” — személyszállításra alkalmas, fedetlen, felherces kocsijából — rászólt: „Gyere, ülj fel, Jókai! . . . Elviszlek a feleségedhez — Gyulára”.

A tragédia hozta őket össze. Addig elkeseredett politikai ellenfelek voltak; „de volt is már politika! A pártoskodást, mint egy rossz álmot, elhessenté egy dermesztő fuvalom: Világos felől jövő”. A „politikai antagonisták” kiengesztelten fogtak kezét. A lobogóujjú „kocsis” pedig közévágott a két lónak, és vakmerő bátorsággal hajtva keresztül az orosz táboron, elvitte Gyulára.

Az 1861-ben megjelent *Életem legszomorúbb napjai* nem sokat árul el Jókai gyulai tartózkodásáról. Épp hogy csak említi. Hamar túllép rajta; inkább a „borsodi rengetegben” féltéken megglapuló apró falucskáról: a térképen sem jelzett *Tardonáról* és kedves vendéglátóiról beszél. *Kohn Dávid* érdeme, hogy többet tudunk róla. A *Békés* című megyei újság jónevű szerkesztője ugyanis 1898. március 3-án délelőtt azzal a céllal állított be Jókai Bajza utcai lakásába, hogy felkérje, tegye ő maga ünnepélyessé lapja március 15-ei (vasárnapi) jubileumi számát: írjon cikket gyulai élményeiről. Leheljen eleven életet abba a mindössze 2 sornyi naplórészletbe, ami az *Emlékeim* című kötetben található.

Jókai elolvasta a rövid részletet. Lejátszódott szeme előtt a szomorú hangulatú találkozás és a bizonytalan jövő felé vezető út lázas készülődése. Életre kelt az élmény. Nem is töprengett sokat, tüstént határozott: megígérte, teljesíti a kérést, s idejében eljuttatja a cikket a *Békés* szerkesztőségébe. Azért megkérdezte: „Igazán olyan kevés 48—49-i esemény fűződik Gyulához?”, és bár őszintén bevallotta a szerkesztő, „van egy nagyon is tragikus, ami (Jókai) ott léte után egy héttel zajlott le Gyulán, éppen az *Erkel*-házzal szemben levő várkertben: Világosról jött 1400 honvédtiszt, közöttük az aradi tizenháromból kilencnek a lefegyverzése”, döntésén már nem változtatott, s írása a március 12-ei postával csakugyan meg is érkezett.

Visszaemlékezését a *Békés* március 15-ei tárcarovata közölte. Egy héttel később a *Vasárnapi Újság*ban jelent meg változtatás nélkül. Szövege a következő:

Egy napom Gyulán

Ez volt életemnek a legszomorúbb napja.

Pedig temetkezési napjai is voltak az életemnek. Láttam apát, anyát, feleséget, testvért, szívemhez nőtt szíveket sírba lebocsájtani: azok is nagy gyász napjai voltak! De ez volt a legnagyobb. A „Hazát” temettük, Magyarország szállt a sírba!

1849. augusztus 13-án nyitottam be a gyulai *Erkel* ház ajtaján ezzel a szóval: „nincsen hazánk”. A nőm volt ott *Schödelné*val. Ketten együtt húzódtak meg e barátságos menedékben: a régi jó barátnők, a nemzeti színház első művésznői.

Mindkettőjük vendégszerető gazdája volt *Erkel Rudolf*, *Erkel Ferenc*nek testvéröccse, a gyulai főorvos.

Ott várták szívszakadva a döntő harc kimenetelét, a két hűséges honleány, kik elhagyva dicsőségük templomát, a színpadot, azokat kísérték, akik lelküket bírták.

Döntő ütközet nem következett, hanem fegyverlerakás Világosnál.

Egy nappal elébb kimondá a fővezér, hogy nincs több ellenállás, kapitulálni kell kényre, kegyre. A győztes ellenség semmi föltételt sem fogad el. Aki futni akar, futhat, amerre lát: aki itt marad, számoljon le az életével.

Én is maradni akartam: tudtam, hogy ha elfognak, rövid pert csinálnak, elítélnek, kivégeznek; de az öngyilkosságot mindig gyávaságnak tartottam. Egy szó fordított meg. *Kiss Ernő* altábornagy az arcomról olvasta elhatározásomat. „Ejhi, ne gondolj arra! Fiatal vagy te még. Szép ifjú feleséged van! Arra gondolj!”

Ez a szó megtartott az életnek.

Volt egy jó barátom, *Rákóczy János*, *Kossuth* titkára. Halál kandidátusa, mint én. Annak volt két lova, szekere. Meneküljünk együtt.

Hová?

Ahol az asszonyomat feltaláljuk, Gyulára.

Fényes nappal, széles országúton szekereztünk végig, keresztül az elvonuló orosz táboron. Szembe találtuk a kozák ezredeket, a tüzérseget, gyalogságot: a vezénylő tisztek kardjukkal integettek, hogy mehetünk bátran.

Este megkérkeztünk Gyulára: ott találtuk a művésznőket. A lesújtó hír után az volt a kérdés, hogy most már hová?

Neki az alföldi pusztának, nádasoknak, berkeknek, s aztán a Bükk erdőségei közé!

Rákóczy János akinek nagyon ismerős volt az arca, rőtiszőke szakálú és hajú férfi volt. A szakált csak lehetett borotválni; de ez a sűrű oroszlánysőreány!

A színésznők értenek a maszkirozáshoz. Vettek a barátunk számára kocsi ruhát, pitykés dolmányt, pörge kalapot, a haját pedig befestették feketére. Melanogene még akkor nem volt Gyulán kapható; tehát mandulát vettünk, azt tűzön megpörköltük, mozsárban összetörtük, ennek a megbarnult olajával lett elváltoztatva a halálra szánt politikus hajzata. Ő belőle lett *Barna János*, én belőlem lett *Benke Albert*, *Laborfalvi Benke Róza* testvére, aki a szegedi ütközet alatt sírjára talált. Annak a nevét viseltem sok ideig. Hanem a szőke hajamat nem hagytam feketére festeni, se a bajuszom, szakálam leborotválni. Ha rám ismernek, bíró elé állítanak, megmondom, ki vagyok?, megmondom, mit tettem a szabadságharc alatt: itt vagyok, fizetek.

De még most is: „dum subit illius tristissimae noctis imago”, hálával emlékezem meg arról a derék városról, mely nekem az első honvesztés éjszakáján menedéket adott, ahol azzal a fohással hajtottam álomra a fejemet, hogy megvirrad még valaha!

Hamar fel lehet ismerni az ellentmondásokat az általunk kiemelt idézetek között. Egyik-másik talán meghökkentő. Ötven év — persze nagy idő: az emlékezet közben csalóka játékot űz, és más megvilágításba helyezi az eseményeket. Hagyja, hogy elfakuljanak a lényegtelen motívumok, és hiteles színt kapjanak egyéb elemek: a tetszetős álmok és fikciók. Így teszi jóbaráttá az ádáz politikai ellenfelet, és követeli magának az intézkedés jogát és tényét, jöllehet a meneküléshez szükséges eszközökkel — kocsival, lóval — nem ő, hanem társa rendelkezik. Azaz: csak az dönthet egyedül. Nem adhat más parancsot: Menjünk Gyulára, „ahol az asszonyomat feltaláljuk!”.

Ne lepődjünk meg ilyen apróságokon! Nem ismeretlen jelenség ez Jókainál, az alkotó művésznél. Máshol is előfordul, hogy életrajzi adatait „tetszés szerint formálható nyersanyagként kezeli”. Ilyenkor az élet realitása helyett a művészi igazság szolgálatára irányította tollát. A valóság és a művészet pedig — tudjuk — két külön világ. Arányaik és elemeik nem azonosak. A képzelet által újra teremtett, újra megkonstruált szituáció más mint a száraz valóság. A művészi ábrázolás nem fénykép; több annál — sokféle egymásra ható összetevőből keletkezett, lényegét láttató hiteles festmény.

Maga az élmény alapjául szolgáló történelmi helyzet is zavart okozó, kaotikus volt: „a fölöslő, magát megadó sereg rendezetlen vonulása” iszonyatos látvány. „A legbőszebb emberi indulat, a harcdüh sok rettentő jelenetet képes előidézni, de a legszörnyűbb alakú rém végre is a — kétségbeesés. Ezt . . . látni ezernyi arcon, ezernyi tényben egy részlet a pokolból, mely az elkárhozottság szörnyűségeit tünteti föl. Alig van visszataszítóbb valami, mint a katona *fegyelem nélkül* . . . A jó indulatúakat a legmélyebb levertség fogja el, a rabló és a házsártos hajlamúak pedig garázdálkodnak”, szögezte le a gyászos vereség kiábrándító tanulságait *Vajda János az Egy honvéd naplójából* című írásában.

A fájdalmas kiábrándultságnak ebben a felzaklatott idegállapotában nem csoda, ha Jókai sem tudott minden részletet objektív tárgyilagossággal, egyértelműen rögzíteni. Az összeomlás szörnyű napjának általános zűrzavarában akkora volt a lótás-futás, az ideges tülekedés, hogy az utakon mozogni is alig lehetett már. A sok „tüzér, gyalog, lovas, szekeresz, poggyászszer, közember, tiszt, hivatalnok, mint elkevert kártya, összevissza és sűrűen”, egymás hegyénhátán tört utat magának, és idegesen vitatkozva, vagy tajtékzó dühvel szitkozódva menekült a környékről, hogy valahol messze, biztonságosnak ígérkező rejtkehelyre leljen. Természetes, hogy a lehangolt és elcsigázott, életunt Jókai-ban is összerosódhattak az élmények. A gyorsan pergő események és a hevenyészve lejegyzett naplórészletek az idők során aztán más-más gondolatársítással nagyon összekuszálódtak, ellentmondásosak lettek. Félrevezették a lelkiismeretes életrajzírókat is.

Így volt ez a mindössze 2 soros gyulai biográfiai adalékkal is. Szinte annyi verzió él róla, ahányan foglalkoztak vele, pedig valamennyi Jókai-reflexióra épített. 1861-ben *Az életem legszomorúbb napjaiban* pl. ezt olvashatjuk: „Nőm Gyulán maradt el tőlem; odáig minden nyomorúságon át kísért; elhatározám, hogy visszajutok hozzá, ha lehet.” Tudniillik miután *Kiss Ernő* életkedvet öntött belé. 1875-ben, a *Forradalom alatt* írt művekhez — készített *Utóhangban* ugyanakkor azt állítja Jókai, hogy július 8-án Pest másodszori feladása után, mikor a kormány és az országgyűlés székhelye Szegedre került, „vette a puskáját, s búcsút véve családjától”, Pest megye tisztkarával Kecskemétre, majd Szegedre ment, hol „a legnagyobb elbűsülés közepette” találta nejét. „Egy kedves iskolatársam, *Zabolay István* utánam hozta őt Pestről, messze lekerülve az ellenséges táborok elől.” Később — mint írja — futnunk kellett egész Aradig.” Innen a *Görgeyvel* tervezett találkozás reményében Szalontára mentek *Nyáry Pállal*, majd az erősen kétséges találkozás után „nőm *Schodelnéval* együtt Gyulára ment *Erkel Ferenc* orvostudor testvéréhez, mi vissza a magyar sereggel Aradra”. Vagyis augusztus 9-én *Róza asszony* még Szalontán is volt.

Ha ez igaz, úgy *Scherer* és *Implom* téved, akik feltehetően a *Békés* 1907. március 10-ei közleményére építve, azt állították, hogy *Jókainé* és *Schodelné* „hónapok óta” várta *Erkel Rezső* házában (ma *Kossuth L. u. 30.*) „a szabadságharc kimenetelét”. Az adataiban megbízható *Implom* még arról is tud, hogy a neves gyulai orvos már a nem mindennapi családi meghasonlást okozó, emlékezetes piliscsabai házasságkötés (1848. aug. 28.) után is vendégül látta Jókaiékat. Könnyen feltételezhető ez. Házasságukkal — mint Jókai megállapította — mindössze ketten értettek egyet: bátyja, *Károly* és a „jó barát *Szigligeti Ede*”, a *Nemzeti Színház* köztisztjeletben álló drámaírója és mindenese. Ő szerezte be „az esketéshez szükséges okiratokat is”. Talán ő szervezte meg nászútjukat, elintézve — esetleg *Erkel Ferenc* közbenjárásával —, hogy testvére, kit az író *Rudolfnak* nevezett, és aki *Kohn Dávid* szerint a 40-es évek elején a színház orvosa volt, Gyulán szállást adjon a fiataloknak. Különös, hogy erre egyetlen szóval sem utal Jókai a *Békés* számára 1898-ban írt visszaemlékezésében.

A nevezett megyei lap 1907. március 10-i száma különben ezeket tudatta olvasóival. „Halhatatlan emlékű *Ferenc* bátyja révén *Erkel Rezső* a múlt század első felében szerepelt jeles férfiakkal részint közvetlen ösmeretségben, részint

barátságban volt. Legnagyobb írónk Jókai Mórral való baráti viszonyának biztosítékául akkor, amidőn saját családjával megvolt hasonolva, ifjú nejét *Laborfalvi Rózát* a szabadságharc alatt Gyulán *Erkel Rezső* barátjánál hagyta, és a *nemzet első drámai művésznője s az opera akkori csillaga, Schödelné hónapokon át Erkel Rezső vendégszeretét élvezték*. Jókai Mór a világsi fegyverletét után Aradon át Gyulára jött . . . felesége után.”

Visszatérve most már az *Utóhangban* írottakra, a továbbiakban azt állítja Jókai, hogy „a temesvári veszett csata után még jelen volt az „újaradi rövid ütközetben”. Ezt azonban a több napos nagyszalontai „kirándulás” nagyon is megkérdőjelezi. Nem beszélve az *Eletem legszomorúbb napjai*-nak arról az adatáról, miszerint, augusztus 12-én este még abban a hitben feküdt le, hogy másnap nagy döntő ütközet lesz a magyar seregek és *Haynau* között, de hajnalban „azzal a hírrel ébreszté fel *Nyáry Pál*, hogy *Dembinszky* serege már szét van verve.” (*Szabó László*).

Nem valószínű, hogy ott volt az újaradi csatában. Ez esetben ugyanis érthetetlen, miért kért fegyvert *Csányi Lászlótól*, hogy végezzen önmagával. A harcban nem volt fegyvere? De kérdéses az is, miért a saját lakásán (egy házba szállásolták be *Görgeyvel*, *Csányival* és *Nyáryval*), és nem a katonák között értesült a temesvári csatavesztésről? A csata után a katonák elhagyták a táborot, s aludni hazamentek?

Szorosan az igazsághoz tartozik, hogy Jókai újaradi frontszolgálatának a hitelességét egyetlen monográfiája sem fogadta el. *Mikszáth* még a *Görgeivel* folytatott szalontai tanácskozásának a lehetőségét is elvetette. Beérte ennyival: miután „nem ízlett a költészetről, irodalomról való beszélgetés, s a politikához túlságos egyszerűnek látszott a *szalontai hajdú* — értsd: *Arany János* —, hát inkább *Leiningen* és *Nyáry* társaságában töltötte . . . idejét, mígnem az Arad felé vonuló *Görgey-sereghez*” csatlakozva, visszatért Aradra. Vagyis — hogy *Osvát Ernő* szavaival szóljunk — mindkét dolgot a „szabadon emlékezés” számlájára írta.

Az, hogy *Jókainé* miként került Gyulára, még bonyolultabb kérdés. Sajnos, az író ezzel kapcsolatos feljegyzései és tudósításai is segítik a félrehallást. Egyszer azt mondja: „. . . nőm Gyulán maradt el tőlem, máskor meg így fogalmaz: „. . . nőm *Schödelnéval* együtt Gyulára ment *Erkel Ferenc* orvostudor testvére-hez”. Hézagos közlése nem említi, honnan és mikor. *Mikszáth* úgy véli, Jókai maga vitte el még augusztus elején Szegedről, „mert egy szép asszony anélkül is veszedelmes poggyász, figyelmet von magára, egy híres asszony pedig azonkívül ismertető jel is lehet, kivált ha az álöltözet szüksége talál beállni.” Csak azzal nem számolt, hogy a szépasszony egyben nagyszerű színésznő is volt, ki nap mint nap más alakot és más arcot öltve jelent meg a színpadokon. Jól ismerte hát az „átváltozás” és átváltoztatás szakmai fogásait.

Szabó László monográfiája ennek épp az ellenkezőjét tételezi fel. Azt sugallja: nem Jókai vitte feleségét Gyulára, sőt azt sem tudta, vajon eljutott-e oda. A „parasztkocsisnak öltözött” *Rákóczy János* — akinek ennél fogva nem valószínű, hogy Gyulán kocsisruhát kellett a művésznőknek venniük — ezekkel az *idézatként alkalmazott* szavakkal invitálja kocsijára az író: „*A szomszéd város-*

ban van a feleséged, aki utánad jött Pestről, ülj föl a szekerekre, viszlek”. Azaz ő tudatta mindenről.

Nagyjából hasonló álláspontot képviselt *Zsigmond Ferenc* is: nem fogadta el ő sem Jókai Szegedről Gyulára történő asszonymentő akcióját. Ekként sűrítette a mozgalmas napok eseménysorozatát: a rövid pesti tartózkodás után Jókai „most is a menekülő kormányt kíséri, eljut Szegedre, Aradra, már-már nem marad számára más választás, csak az öngyilkosság vagy az osztrák akasztófa — de ekkor ölébe veszi és megoltalmazza a hitvesi szeretet nagyszerű lélekjelenléte, mely mindig ott örködött körülötte a veszedelmek idején . . . *Jókainé most is utánasiétt a férjének, s Gyulán összetalálkozáván vele*, álruhába öltöztette, s egy jóbaráttá lett egykori politikai ellenfél szíves segítségével kocsin *elvitte egy borsodmegyei félreeső kis faluba, Tardonára*”. Hogy a gondviselés oltalmazó istenasszonya: *Róza asszony* miként került le Gyulára, és miért éppen *Erkel Rezső* házában szállt meg, arról tehát nem mond semmit.

A miskolci származású *Vadnay Károly*, aki Jókai tardonai rejtőzködéséről a megöregedett szemtanú — a kálvinista lekipásztor: *Rácz Endre* visszaemlékezéseit felhasználva, 1893-ban részletes tudósítást közölt, egyáltalán nem foglalkozott az előzményekkel. Csak azzal a négy hónappal, míg Jókai *Csányi Benjamins*nak, a falucska földbirtokosának a szeretett vendége volt. (Felesége augusztus 29-én hagyta magára, illetve bizta rá *Csányiék* gondoskodó-oltalmazó szeretetére, és újév táján vitte fel Pestre, miután *Szigligeti Ede* testvére: *Szathmáry Zsigmond* honvédszázados révén olyan kitöltetlen *menlevél-blankettát* szerzett neki, mint amelyet a komáromi katonák kaptak a vár feladásakor.)

A felszabadulás után írt összefoglaló-rendszerező tanulmányok szerzői közül *Lengyel Dénes* és *Sötér István* — minthogy vizsgálódásaiknak más célkitűzésük volt — nem foglalkoztak az apró gyulai mozanattal (*Lengyel Dénes* az *Így élt Jókai*ban szólott róla). Az életpálya kiváló ismerője, *Nagy Miklós* 1975-ben publikált kötetében pedig az „*Utóhang a Forradalom alatt írt művekhez*” ide vágó közlését idézi, ahogy ezt az előbbieket során kellő bíráló élel mi is tettük.

Számunkra, Békés megyeiek számára most nem az események pontossága, nem is Jókai romantikus „mítoszteremtő fantáziájának” a játéka és annak elemző magyarázata a lényeges, hanem a tény maga. Az, hogy Jókai — „*dum subit illius tristissimae noctis imago*” —, míg csak el nem jő számára ama legszomorúbb éjszaka képe, Gyulán élte át a legkegyetlenebb élményt: a nemzet-halál vízióját. Itt érezte legtehetetlenebbnek, legkiszolgáltatottabbnak magát, itt szenvedte végig *élete legszomorúbb napját*. De itt éledt fel benne a csodálatos preludium — az orosz táboron keresztül végrehajtott sikeres menekülés reménykeltő hangütése — után a főtétel: az életbe vetett hit értelmét hirdető, himnikus erejű, elbűvölően szép melódia is. Az az ösztönző erő, amely a *Nemzeti Színház* burleszk komikusának: *Telepy Györgynek*, a tardonai földbirtokos sógorának okos javaslatát elfogadva a Borsod megyei apró falucskáig hajtotta.

A félelem komor dallamát tehát Gyulán még nem némította el az életöröm harsány diadaléneke. A menekülés lázában arra sem lehetett ideje, hogy a kötelező lelkiismeret-vizsgálatot elvégezze: felmérje tetteinek erkölcsi-politikai súlyát és értékét, s levonja az esetleges következtetéseket. Ennek csak a lehetőségét teremtette meg a feleségével való gyulai találkozás. Később figyelhetett fel

arra is, hogy a „reakció” bántó nagyvonalúsággal általánosít: nem tesz különbséget „szabadságharcosok és forradalmárok” között. Más szóval, hogy „az orosz hadsereg által a Magyarország fölött úrrá lett osztrák rémuralom” (lásd a *Jókai-jubileum és Nemzeti Diszkiadás története* 142. lap) mindenkit bűnösnek minősít — könyörtelenül ítélkezik és büntet.

No, persze, ez a tapasztalat még inkább nyugtalaníthatta volna azt a Jókait, aki a szabadságharc 50 éves jubileuma táján „szinte mentegetőzve írt arról, hogy neki a szabadságharcban semminő katonai szerep nem jutott” (*Dr. Szabó László: Az igazi Jókai*). 1848-as republikánus megnyilatkozásai — pl. „A köztársaság Istennek országa a földön” —, továbbá az a szájalmat és könyörületet nem ismerő, gunyorosan lekezelő hangnem, ahogyan az együgyű *V. Ferdinánd*ról és az utána trónra lépett fiatal *Ferencz József*től szólott, vagy azok a gyilkos erejű vágások, melyekkel a királyi ház többi tagja ellen támadt, méltán idegesíthették. Vajon megbocsáthatott-e ilyen kitételeket az uralkodó hatalom (ti. ha valaki felhívja a figyelmét reá):

Általános nyavalya az
A Habsburgi családban,
Hogy víz terem a fejekben,
Hol másoknál agyvelő van.
Bizony Isten: őfelsége
Dicső császári fejébe
Elfér egy kis halastó,

még ha nyílt titok volt is *Ferdinánd* király gyarló szellemi képessége? Nem szólva az „ischli pásztorórától”, melyben a szerelmi légyott titkának kipattanásától féltő, diszruhás *Jellasics* az ágy alá rejtőzik ijedtében, s még a főhercegnő: *Ferenc József anyja* sem ismer rá, amikor előmerészkedik onnan. Így kénytelen nyugtatgatni végül a kegyelt „vitéz”, a fővezér táborszernagy:

„Én vagyok az, szívem, Sófi,
Szeretőd, Jelasics Józsi.

Sok időbe telt, míg Jókai visszanyerte biztonságérzetét. Ha másért nem, hát ezért is szüksége volt arra a *Geleitschein*ra, arra a „jó papiros”-ra: a komáromi menlevélre, amit felesége karácsony szombatján adott át neki. Nem volt még ekkor nagy író, csak kivételes adottságú, szép reményekre jogosító ifjú tehetség. Naggyá és elismertté az életre szóló élményt adó „népátalakító fordulat”: a forradalom és a szabadságharc, meg az önkényuralom tette. Az a két évtized, amelyben a „mesés harcokat és mámorító diadalokat” a kétségbeesés és az elnyomatás lélektelen epochája váltotta fel. Az a két évtized, amelyben az élet forgószínpadán végletes szerepcserékkel bár, nagyjából ugyanazok maradtak a fő- és mellékszereplők, csak az „óriási katasztrófa aktív részeseként” büntetve, és a politikai élet fórumairól egy időre kiszorulva, előbb a „hősökből földönfutók, a rémület jegyeseiből a nevetség karikatúrái, a népvezérekből rabok, a gazdag urakból koldusok” lettek. A korszak vége felé aztán sokaknak igazságot

szolgáltató az idő, akik az értékek bizonyos mérvű rehabilitációjával a körmozgás törvénye szerint meg is tették az első lépéseket a régi dicsőséghez vezető úton.

*

A *Haynau*- és *Bach*-terror — tudjuk — hazánkat néma tartománnyá formálta, amelyben az okos embert két dologról lehetett felismerni. Arról, hogy *nem hallott és nem beszélt*. Az *Ústökös* még 1859-ben — tehát az olasz csapatoknak az osztrák seregek fölött aratott megrendítő győzelme évében is — kortünetként emlegeti ezt a némaságot, ezt az óvatos, befelé forduló, nyíltan lelkesedni nem merő, mellébeszélő magatartást, és *Kakas Márton* — Jókai Mór —: *Okos ember nótája* című versében ilyen találó karikatúrát fest róla:

Okos ember most azt teszi — mum, mum —,
Ha kérdezik, hogy mi újság! — mum, mum.
„Zöld uborka, sárga barack,
Igen jó, ha beleharapsz”
Ez most a legújabb újság — mum, mum.

.....

Okos ember, ha kérdezik, mum, mum,
Mit csinálnak Olaszthonban: mum, mum —
Azt feleli: makarónit,
És parmezánt, akármennyit
Együtt jó az, mind a kettő, — mum, mum,

Hasznos állat az a pipa — mum, mum,
Bölcs ember az, ki azt szíja, mum, mum,
Mert amíg a pipát szíja,
Addig nem beszél a szája,
S az már milyen nagy bölcsesség! — mum, mum.

Kényszerű magatartás volt ez, amelyet szomorú tapasztalások érleltek ki egy olyan országban, ahol „nem tud titkot tartani senki. Amit ma megsúgsz valakinek, azt holnapután már nótára téve éneklik az utcán. Nem kell minálunk titkos polícia, mert itt minden ember fennhangon gondolkozik” — jellemezte a kort és a kortársakat Jókai. No, és a hazaszeretet? Annak két sajátos megnyilatkozási jegye volt: a lázadás és a passzív rezisztencia. Csodálatos módon egy tőről fakadt mindkettő — a Habsburg-ellenességből.

A nemzet a múltban élt; féltette és dédelgette a szabadságharc emlékét, A bukás ellenére is büszke volt reá. Imájába zárta a halottakat, és — az árulónak tartott *Görgey*t kivéve — rajongva tisztelte és glóriával övezte a vezéreket. Nem ártott neki sem Arad, sem a Neugebäude, sőt — egyenesen emberfelettivé növelte árnyaikat. Nem szidalmazta az emigránsokat, hiába szerette volna azt a hatalom; félistenként bálványozta az „egyszerű viseletű”, legendás kormányzót, *Kossuth*ot, aki ha szólott, „óh akkor bíbor és arany volt

rajta minden, s úgy árasztotta maga körül a fényt, mint soha egyetlen szónok sem”. Az elitélteket még a börtön és a száműzetés sem tudta megbélyegezni. Elvesztették pejoratív tartalmukat és hangulatukat azok is — a hazaszeretet és az emberi helytállás csalhatatlan mércéi és újabb próbakövei lettek.

A korszak embere 48-hoz ragaszkodva, minden új írást, minden új lapot elutasított. Egyszerűen nem érdekelte; nem hitt bennük. Kétkelkedett mindenben, ami az államhatalom tudtával és hozzájárulásával jelent meg. A saját csigaházába vonult vissza, ahonnan csak adott alkalmakkor, mindenekelőtt nagy temetésekre jött elő. Ilyenkor aztán hatalmas tömegtüntetéssel felérő politikai demonstráció lett a búcsúztatás. Egy-egy neves költő, politikus vagy színész temetésén, vagy az értük tartott gyászmisén (Vörösmarty, Lendvay Márton, Széchenyi stb.) több tízezer vettek búcsút a nemzet halottaitól, és rótták le hazafiúi tiszteletüket és hálájukat. A korabeli tudósítások szerint a belvárosi templomban és környékén 80 ezren tisztelegtek és búcsúztak el a legnagyobb magyartól, de a gyászolók száma még a *Lendvay* temetésén is meghaladta a 20 000-et, nagy riadalmat keltve a rendfenntartók között.

A szigorú helyzetelemzés, a következetes sorsvizsgálat — amint ezt *Kemény Zsigmond (Forradalom után)* és *Eötvös József (A XIX. század uralkodó eszméi)* műveinek rideg fogadtatása igazolja, a nemzeti öntudat megsértését jelentette. Nem törhetünk pálcát emiatt a nemzedék felett. Nem volt kellő ideje még ahhoz, hogy szembenézzen a keserű valósággal, és számbavegye a Világoshoz vezető okokat. A diadalok igézetében élt, s görcsösen ragaszkodott szép illúzióihoz. A jelen fájdalmi ellen bennük találta meg a gyógyító orvosságot; belőlük merített erőt és szilárd erkölcsi alapot a drákói elnyomás elviseléséhez — a passzív rezisztenciához. Eszményítette hát a múltat, s így tartotta ébren és örökítette utódaira a hazaszeretetet, megbocsátva, sőt nemegyszer dicsőítve még az elkövetett hibákat és ballépéseket is (nemzetiségi kérdés). Nagy buzgalmában többször lépett túl az ésszerűség határain; előfordult, hogy „olyan elavult életformát” kívánt *hazafias indoklással megrögzíteni*, „amely ellen éppen 48 mozgósította a nemzet java erőit”.

Jókai — gazdag életműve a tanú rá — öntudatosító erőforrásként tisztelte a forradalmat és a szabadságharcot. *Tompához* és *Aranyhoz* hasonlóan, már az 50-es években is elsődrendű kötelességének tartotta, hogy emlékét ne hagyja feledésbe menni. Hogy eszményített, hogy vétett a történeti hűség ellen, hogy „korrajza igen hasonlít a népmesék világához, mely a mindennapit a csodálatossal szokta egyesíteni, hogy nem sokat gondol a földirati és történeti adatokkal, s inkább képzelettel a dolgokat, mint ismeri” (*Gyulai Pál*), azon ne csodálkozzunk. Neki, akivel „az egész ország együtt dolgozott”, akinek a jóakarók százai tálcán vitték „azokat a hagyományokat, történeteket, amik a vidékhez” kötődtek, akit „történettudósok figyelmeztettek a történelmi események közé beszövedő regényes epizódokra”, csakugyan másodrendű dolog volt az aprólékos pontosság. Saját bevallása szerint pedig sok időt töltött a forrásművek felkutatásával és áttanulmányozásával (párját ritkító könyvtára volt), csak hogy minél jobban érzékelné tudja az adott korok lelkét, „szokásait, hangulatát, fogalmait, uralkodó eszméit, divatját, néha még a nyelvét is”. Hosszú utazásokat tett történelmi színhelyére, ahol emlékezete megtámasztására rajzokat készített a tájról, annak

jellegetességeiről, a népviseletről, ismerkedett az emberekkel és azok munkájával, nem utolsósorban a műhelyek titkaival. Szerzett ismereteit azonban mindenkor átlelkesítette, önmaga történeteire és elképzelt alakjaihoz hasonította. Nem lett soha rabjuk, uralkodott felettük, mert bár lehet, hogy a realista író leírása tökéletesebb, módszere *szabályszerűbb*, őt ez nem elégítette ki. Arra törekedett, hogy „az olvasó érezze azt a meleget, ami őt hevítette” alkotás közben.

1858 őszén egy ilyen egészséget orvosló, élmény- és forrásanyaggyűjtő út során került ismét személyes kapcsolatba a békési tájjal. *More patrio* — azaz ősi szokás szerint — gyalog és lóháton tette meg a fásasztó utat 10 főre növelt kíséretével „Erdély nyugati havasaiig”, a Bihar hegységig jó barátja: *Török Gábor*, volt Arad megyei alispán, forradalmi kormánybiztos (Világos után nála nevelősködött álnév mögé bújva *Greguss Ágost*) és két fia szíves kalauzolása mellett.

Megerőltető út volt ez — radikális kúra és drasztikus gyógyszer a mellvérzés ellen. Talán a javaslatot tevő kiváló orvos: *Kovács Sebestyén Endre* sem tudta, mit is ajánl valójában betegének. „Tizennégy napig mindennap öt-hat óra hosszat nyeregben, néhol úttalan erdőkön keresztül, meredek sziklaösvényeken fel és le, patakokat, hegyi folyamokat átúsztatva, ugyanazon vastalpú bagariákban a tiszteletünkre rendezett bálban táncolva, a melyekben a lovon ültünk, útközben a deres gyepen szalonnát falatozva, s törkölypálinkát kortyolva hozza” — emlékezett vissza a hatásos gyógymódra (mert jó időre kigyógyult bajából Jókai) a *Tengerszemű hölgyben*.

Az októberi útnak igazi vonzerőt azonban a *Szegény gazdagok* főhősének: *Fátia Negrának* a titokzatos alakja adott. Már a korábbi, 1853-as erdélyi útján is — ennek útvonala nem érintette megyénket — hallhatott eleget a román báróról. Akkori értesülései azonban legfeljebb az érdeklődését keltették fel a téma iránt, a fantáziáját nem gyűjtötták fel. Látnia kellett a hátteret, a csodás vidéket, az „aranycsempészet és pénzverés színhelyét”, megismerni a környék lakosainak a „psychológiáját” — sajátos életviszonyait és hiedelemvilágát, egyszóval a bányászéletet.

A *Vasárnapi Újságban* 1858 október 31. és december 26. között *More patrio* címmel megjelent festői leírásokban gazdag útibeszámoló és az úttal kapcsolatos feljegyzések igazolják, mennyire lenyűgözte a táj festői szépsége Jókait. Átvergődve az Alföld szerbtövíves mezőin és legelőin, hol a „kemény tövisek között a szántó-marha is félve jár, s a kaszások rongyokkal csavargatják be lábaikat, mert veszett sebeket ejt az emberen” e gonosz „nemzetgazdászati tünemény”, eljutott a *magyar Californiába*, Abrudbányára és a Verespatak bányavidékére, lefestette a csodaszép bazalthegyet, a *Detonátát*, amelyhez „hasonló földtani alakzat alig lehet”, volt az aranyat termő „nagy vár”-ban: a *Csetatye Mare*-ban, ahol a római kor megindítóan fenséges maradványait csodálta meg.

Lenyűgöző hatással volt reá az élmény. „Az ember lelke elvész a látvány előtt . . . Csak az érzést lehet leírni, nem a látványt”, ismerte be kínzó tehetetlenségét a földi csodákban gyönyörködve. Mégis megpróbálkozott vele; nem engedte pihenni a kivételes művészi feladat és a lehetőség. Csábította a *Detonáta*,

ez a „természetalkotta remekmű”, amely olyan fenségesen emelkedik ki a földből, „mint egy óriási templom homlokzata, ezernyi ezer karcsú oszlopával, mikből ha egy sor letört, mögötte ott látszik a másik”, éjjel pedig, ha a lángoló villám megvilágítja, olyan, „mintha egy óriási orgona állna tűzben, lángban, mellynek rettentő hangcsövei vissza zengik az ég dördülését”. Nem hagyta nyugton az emberi kezek vájta *Csetatye Mare* szédületes sziklapárányokkal övezett és vakmerő folyosókkal átszelt hegyürege sem. Ez — szemben a *Detonátával* — a dolgozó ember nagyságát, kitartó munkája eredményét és szépségét dicsőítette. A „nagy vár” sajátos módon egy „óriási beomlott sír” vízióját keltette benne. „Fenekén úgy térfereg az apró emberfajta egyik kőmorzsáról a másikra kapaszkodva bajjal, mint a a féreg”, — látta maga előtt a kegyetlen múlt rémitő káprázatát: a dölyfös római hódítók korbácsa alatt nyögő dák rabszolgák hangyabolyként nyüzsgő halálraítéltjeit, az áldozatok nagy tömegét, akiket ott földeltek el a bánya gyomrába, ha eljött a vég, el akarván temetni velük — hasztalanul — a „dák nép szellemét, öntudatát és múltja emlékét” is.

Békés megye nem kínált ilyen lélegzetelállító, vadregényes tájakat. Itt nem talált olyan egyedi vonásokat, amelyek mozgásba hozták volna vizuális fantáziáját. A tárgyi valóság elemei nem lényegültek át látomássá, nem kaptak új szint és illatot; nem volt kellő hangulatuk, ízük és asszociatív erejük. Az akarat, a szándék pedig — bármily erős és őszinte is — enélkül nem teremt művészetet.

A *More patrio* és a vele kapcsolatos vázlatos feljegyzések olvasása közben az az érzés erősödik fel bennünk, hogy Jókait inkább az a kérdés foglalkoztatta, igaza van-e annak a kortárs francia tudósnak, aki „az ellenséges hangnemben író tudósok véleményére” alapozva, azt állította: „Magyarország területén csak nemzetiségek laknak, a magyarokat hiába keressük — nincsenek sehol” (Feljegyzések, VI. notesz). Ez magyarázza a beszámoló, az útleírás alábbi részletét: „Egyébiránt egész Békésvármegye közepéig nagyon kevés hasznát lehet venni az oláh grammatikának (dacára ama francia tudós ethnographiai rendelkezésének: Magyarország a Tiszáig oláh). Battonyán volt alkalmunk használatba venni az első *ungye mérát*, (hova-merre?). De ott is megszegyenültünk vele, mert a megszólított oláh atyafi magyarul felelt rá vissza, hogy merre visz az út. Hasonló arcpirulás ért bennünket Orosházán, a hol úti-társam a piacon beszédbe ereszkedett a román lelkésszel, egyről-másról tudakozódván tőle oláhuul, mire az hasonlóul válaszolt; néhány perc múlva azonban kifutottak a szomszéd házból a lelkész gyermekei s apjukat magyarul szólíták meg; bizonyosságául annak, hogy a derék lelkész otthon ezen a nyelven társalog; mi is így folytattuk aztán a discurzust, s úgy vettük észre, hogy lelkipásztorunk olyan tiszta irodalmi nyelven beszél, mint akármellyik könyv; akarám mondani még jobban, mert azok sokszor nem ügyelnek a helyes írásra. Így is kell annak lenni, a velünk lakó román nép szemmel látja, szívvel érzi, hogy sem messze, sem közel nem talál olyan nemes rokonságot, mint a magyart, s a hány fokot halad a mivelődésben, annyi lépést közelít a magyarsághoz”.

S itt álljunk meg egy percre. Jókait — nem kétséges — nagyon félrevezette hevenyészetten készített jegyzeteinek felszínes anyaga. Összemosódtak emlékei, s ennek eredményeként „adatait tetszés szerint formálható nyersanyagként” hasznosította jelen esetben is. Nem is maradt el az orosháziak tiltakozása. Végül

a *Vasárnapi Újság* 1859. január 23-i számában az alábbi „Szerény helyreigazítást” volt kénytelen közreadni: „Azon rossz szokásomért, hogy útközben a helységek neveit nem szoktam feljegyezni, ezúttal hamar utolért a büntetés. *More patrio* cím alatti útleírásomban ugyanis egy helyen azt írom, hogy *Orosházán* az óhitű oláh lelkész igen szépen beszélt velünk magyarul, s most kiséül, hogy *Orosházán* nincs is oláh parochia, mert ott nem lakik más, mint magyar! Én ugyan ennek nagyon örülök, de már most nem tudom, hogy hol beszéltünk mi hát az oláh tiszteletes úrral? S kénytelen vagyok felkérni szeretett útitársamat, *Török Gábor* urat, hogy segítsen ki, és mondja meg, hogy mi van hát *Orosháza* helyén: *Tornya-e*, vagy *Battonya?*, mert én, ha a fejemet levágják, sem tudom már. *Jókai Mór*”.

Hogy csakugyan egyszerű elírással — helynévtévesztéssel — van dolgunk, az abból is kitűnik, hogy az író *Orosházát* *Battonya* után emlegeti, márpedig a *Pestről* kiinduló és *Arad—Zaránd* megyébe irányuló utazás közben ilyen felesleges, sőt mi több, értelmetlen kitérőt nem tehettek. Kár, hogy *Török Gábor* helyreigazítását nem közölte a *Vasárnapi Újság*.

Jókait nemcsak a megírandó regény szempontjából érdekelte a *Bihar—Zaránd* megyei román lakosság élete és sorsa. A francia tudós állításának ellenőrzésén kívül arra is feleletet keresett, miért nem tudtak vállvetve harcolni a magyarok és a románok a szabadságharcban. Mik az akadályai a két nép barátságának, milyen tényezők segíthetnék elő a békés egymás mellettélést, a közös országépítő munkát — a nemzeti egységet?

Arra hamar rájött, hogy az „1849-es tragikus testvérharcot el lehet és el kell felejteni” (*Nagy Miklós*), mert — idézzük a *Feljegyzéseket* — „nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve”. Ezt felismerve, két évvel korábban: 1856-ban az *Erdélyi levelekben* is leszögezte, hogy „a magyar nemzetnek kell elől menni a béke és engesztelés zászlajával”. Tudjuk, javaslatát nem követte tett.

Már a *More patrio* általunk idézett, *Békés* megyére vonatkozó részletének a befejező gondolata is azt sugallta, hogy *Jókai* a megbékélés egyik leglényegesebb elemének a műveltség többé-kevésbé azonos szintre hozását tartotta. Még inkább igazolják ezt azok a statisztikai adatok, amelyeket *Zaránd* megye írni-olvasni tudó lakosságáról, annak nemzetiségi megoszlásáról közölt. Elmondja itt, hogy amíg az összeírásakor a kb. 53 000 főt számláló megyében „1540 magyar- és németajkú lakosság közt 559 írni-olvasni tudó ember találtatott”, addig a népesség zömét — 97%-át — tévő, „51 323 oláhajkú között 503!”. Vagyis a magyar- és németajkú összlakosságnak a 27,5%-a írt és olvasott, míg a román lakosságnak mindössze az 1%-a. Ehhez a szomorú adathoz a következő gondolatot fűzte: „Aki ebből sem érti, hogy mi a baj?. annak nem tudom, hol kezdjem a magyarázást!”

A nagyfokú analfabetizmust persze nem lehetett egykönnyen felszámolni, sőt mérsékelni sem. Az iskolafenntartás joga az egyházakat illette, ennél fogva az állam aligha segíthetett gyorsan a bajon. A görögkeleti — az óhitű — felekezett pedig a legszegényebb lévén, nem rendelkezett olyan tőkével, amelyet a gyökeres változtatás kívánt.

Az egyhangú Békés megyei útszakaszon még egy dolgot tartott megörökítésre méltónak: az egymástól szabályos távolságra emelkedő *dombegyházi hun halmokat*. „Mik lehettek azok hajdan? — tűnődött el rajtuk—ösdombok-e, harcos előőrsök vigyázó helyei?, vagy áldozat halmok, miken *vitéz* dédapáink ösistennünknek áldoztak?, vagy tán csaták holttesteiből rakták azokat, s behantolták felyül szépen?, nagy csatának kellett volna annak lenni. Ha azok a halmok beszélni, mi pedig hallgatni tudnánk . . .” S aztán eltűnt a fantáziakép, s az álmodozást felváltotta az álom.

Mire felébredt, már el is hagyták a mai Békés megyét. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a „hirhedett mintagazdaság”, amelyen keresztülzötyögtek kocsijukkal, ne Arad megyei lett volna már. A korabeli gazdálkodási mód és szemlélet érzékeltetésére azonban — minthogy itt sem lehetett sokkal különb a helyzet — érdemesnek tartjuk Jókai megállapításának az ismertetését: „E szép nagy uradalom — írja — roppant négyszögű táblákra van felosztva. Nyáron át kihordják a trágyát e négyszögű táblák közepére, roppant sáncokat emelnek belőle, télen aztán — szétterítik, ugye? — nem biz azt: meggyújtják szél ellenében, s elégetik, hogy ne legyen útban. Mondhatnók, hogy ha már nekik nem kell, eladhatnák a szomszéd helységeknek, azok szívesen meg is vennék, de hát nagy urak dolgához mi köze egy szegény poétának.”

A békési táj a *Szegény gazdagok* cselekményében is szerepet kapott. Hátszegi báróné (Henriette) halad át rajta kísérőjével: Satrakovics Gerzson úrral Csongrádra vezető útján, hogy beváltsa testvére lejárt váltóját. Egy kisebb, de a történetben fordulópontot jelentő mozzanat háttére lett Orosháza déli határa: itt ismeri fel Fatia Negra titokzatos alakjában a báróné saját férjét. Itt döbben rá, hogy minden bajuknak ő az okozója: ő rendezte úgy, hogy mind a négy ló lesántuljon („tönkretette a vasaltatáskor a kovács — mondja a dühében szitkozódó Gerzson úrnak a minden hájjal megkent, sápizózó kocsis — pedig *a nagyságos úr maga is elment hozzá*”), s ne tudjanak továbbjutni a Lénárd úr csárdájánál. Itt, ebben az Orosházától még jó 3 mérföldnyire és a már elhagyott utolsó „állomás”-tól negyedfélre — azaz három és félre — eső csárdában kellett éjszakázniuk, ahol újabb váratlan hír fogadta őket: a csárdás felesége belelte magát a kútba. „A nagyidai veszedelem” igazi párját azonban nem a négy ló lesántulása, nem is a báróné által is jól ismert és kedvelt asszonyság öngyilkossága jelentette, hanem a titokzatos éjszaka: a Gerzson úr számára előre elkészített kulacs, amelynek altatóval fűszerezett italától egyhamar mély álomba is merült, továbbá az álarcos rabló váratlan megjelenése, ki — mialatt nyoma vész a kocsisnak — elrabolja Henriettét.

A táj maga alig játszik szerepet itt. Csak a messze látszó orosházi tornyot említi az író, amely a sánta lovak lassú cammogása miatt „nem hogy közelíteni látszott, de inkább úgy tett, mintha ő is utaznék, még sokkal jobb lovakon, s egyre tovább menne”. Mint hátráltató tényezőre, még a nagyon elszaporodott, kiírthatatlan „indigénára”, a szerbtövis erdőre sem hivatkozott az író.

Mi, Békés megyeiek, persze, sajnáljuk, hogy a regényesség ekkorra már elnyomta a realitást. Hogy az izgalmak szorgalmazásával, sűrítésével az előkészítetlen, váratlan események romantikus halmaza uralkodik el a tárgyi valóság fölött, s az a mű, amelynek első harmada „remek társadalomrajzot . . . , reális

és nagyon szellemes, bűbajos történetet” ígért, végül is izgalmas kalandregénnyé alakult át.

* * *

Jókai gazdag életművében több ízben fedezhetünk fel megyénkre utaló vonásokat. A *Szerelem bolondjainak* háttéréül szolgáló 1863-as nagy alföldi aszály ábrázolása akár Békés megyei is lehetne. Nem kétséges, hogy lapjának: *A Hon*-nak korabeli tudósításai, *Eötvös*nek ott megjelent, társadalmi segílyt kérő és nyugtázó felhívásai és köszönősorai nagymértékben közrejátszottak abban, hogy a regény hely- és korrajzát hitelesnek és ne költöttnek fogadják el az ország más vidékein élő olvasók is. Nem volt abban semi túlzás, hogy a *Petőfi* szemében még „aranykalással ékes rónaság” egy könyörtelen, esőtlen év alatt *kopár sivatag*, „porrá vált éden (lett), melynek fekete hamvait a forgósél végigtáncoltatta a síkon, poroszlopokkal ostromolva a kérlelhetetlen eget, melyen madár se járt egyéb, csak keselyű, a hullák vendége”. Itt is „lelketlen uzsorások karmai közé kerültek” a bajba jutott gazdák; itt sem volt ismeretlen „a 60, sőt 100%-os kamat”. Zsaroltak errefelé is a vetőmagszállító tőkespekulánsok, elhajtották — felébe kiteleltetni — innen is a lábas jószágot, mert nem volt már „egy szál szalma sem, amin rágódjanak”. Ismert volt itt is az ehetetlen, a kis korpával kevert kukoricacsutka-örleményből készített kenyér és az apró jegenyehajtásokból csinált abrak.

Nem állítjuk mégsem, hogy a szürke valóságnak ezeket az „epikusan reális”, ámbár végletes motívumait mind a Békés megyei tudósításokból merítette és hasznosította az író. Még kevésbé, hogy a regényhez szükséges korrajz alapvető „ősélménye” a mi vidékünkéről való. Az Alföld más tájegységein is hasonló volt a helyzet. Csak ennyit mondunk: mivel az *Eötvös* által irányított Békés megyei mentőakcióról, a dél-alföldi táj kiégett, terméketlen sivárságáról, illetve lakóinak mérhetetlen kiszolgáltatottságáról és nyomoráról *A Hon* révén tudnia kellett, egyszerűen elképzelhetetlen, hogy az innen eredő aggasztó hírek és helyzetjelentések ne befolyásolták volna a regényíró Jókai tollát, érzés- és gondolatvilágát. Azaz, joggal hisszük, hogy a mi vidékünkéről szerzett értesületek is irányították látását, megalapozván egyszersmind a regény korpének művészi hitelességét is.

Többen mutattak rá arra is, hogy Jókai „elképzelt alakjai társadalmi modellek” lévén, gyakran épültek rá a közelmúlt — elsősorban a reformkor — könnyen azonosítható közéleti figuráira. Tény az is, hogy a jellem- és motívumbeli hasonlóságok nemegyszer szültek sajátos asszociációkat. Különösen három — illetőleg négy — nagy regényének tulajdonítottak szoros Békés megyei eredetet: az *Egy magyar nábob*-nak s vele a *Kárpáthy Zoltán*-nak, illetve *A köszívű ember fiai*-nak és *Az új földesúr*-nak.

Mostanság mindenekelőtt a Jókai által „legrokonszenvesebbnek” minősített *Egy magyar nábob* felé fordult a legnagyobb figyelem. *Hegyaljai Kiss Géza* említette először azt a csodálatos hasonlóságot, amely a regény főhőse: *Kárpáthy János* és a dúsgazdag Békés megyei földesúr, *gróf Wenckheim József Antal* között tapasztalható. Egy 1935. júniusi rádióelőadást követő interjúban (*Antenna*, 1935. jún. 16—22.) vont rövid párhuzamot köztük, kijelentvén, hogy véleménye-

nye szerint „a megjavult Kárpáthy János mintája nem *Józsa Gyuri*, hanem *Wenckheim József* kigyósi földesúr lehetett, aki 100 000 hold földön gazdálkodott Békés megyében”.

Meglepő felfedezését azonban csak a megszorítással fogadhatjuk el, hogy tudniillik a mesés vagyonnal rendelkező békési nábob „életregénye csak a regény egyes részleteihez szolgálhatott alapul”. Így valóban egyetérthetünk mi is vele. Ahogy ugyanis a *Szerelem bolondjainak* a háttérét sem lehet kizárólag Békés megyéhez kötni, úgy — igaza van *Dömötör Sándornak*, ki a *Békési Élet* 1980. 2. számában található *Jókai és a kigyósi „magyar nábob” életregénye* című tanulmányát ezzel a gondolattal vezette be — „Felesleges és haszontalan próbálkozás lenne, ha arra törekednénk, hogy Jókai regénye alakjait és cselekményét kora történeti alakjaival és eseményeivel azonosítsuk”.

S ez így van rendjén. Jókai nem történelmet írt, hanem történeti regényt, amelybe számos szubjektív élményt, sok egyéb, nem kimondottan történelmi forrásból táplálkozó históriát, népi hiedelmet, anekdotát szőtt. A 90-es években kiadott 3 kötetes művét: *A magyar nemzet története, regényes rajzokban*-t sem a könyörtelen történelmi hűség, hanem — ahogy a címe is mondja — a regényesség jellemezte. Sohasem a konkrét valóság érdekelte, hanem a színes háttér. „Egy valódi igaz van a világtörténelemben — mondotta egyszer — a mitológia”. Csodákat látó és teremtő fantáziája a „mitológia” szolgálatába kényszerítette mindig; akkor is, ha a saját koráról: akár az ébredés, az újjáalakulás reformkori erőfeszítéseiről, akár a szabadságharcról írt. Tudta, hogy az események történelmileg is helytálló, okadatolt értékelése a tudós történetírók feladata és kötelessége. Őt, az író, „csak” a színes tarka képek izgatták, amikben „az élet nyilatkozott”.

A megszorítás márcsak azért is szükséges, mert Jókai — aki mégiscsak a legautentikusabb volt a dologban — azt állította, hogy „az első eszmecsíra, amiből . . . a *Magyar nábobot* megköltötte”, ahhoz az „alföldi dinastához”, ahhoz a *Józsa Gyuri*hoz kapcsolódik, akire felesége irányította figyelmét, ki egy régi „nagyváradi vendégszereplések . . . az árvízlepte sík pusztán” találkozott vele. *Mikszáth* meg még azt is tudta, hogy a két regény (vagyis a *Kárpáthy Zoltán* is) „alapját egy való történet képezi, mely néhány évtizeddel előbb általános beszédtema tárgya volt az országban. Kékkő vár urának, báró *Balassának* a története van feldolgozva, természetesen sok költői szabadsággal. A hetvenéves öreg főúr (név szerint *Balassa Sándor* báró; E. L.) egy fiatal, szegény sorsú leányt (*Tary Ilona*) vett nőül, akitől *Balassa Antal* báró született”.

Ismeretes olyan verzió is, amely a „magyar nábob” alteregóját a tetétleni templomépítő *kovi Komáromi György*ben látta, akinek „bebalzsamozott teste pitykés dolmányban” a református parochia kertjében jeltelen sírban nyugszik, fennmaradt ezüst serlegét pedig az ottani lelkészi hivatal őrzi. Jogos tehát az óvatosság. A rangon aluli főúri házasságok nem voltak ismeretlenek a reformkori Magyarországon, az aljas rágalmakra alapozott birtokperek pedig még kevésbé. Éppen ezért kizárólag ilyen hasonlóságokra nem lehet alapozni a *Wenckheim József—Kárpáthy János* azonosságot. Sokkal tüzetesebben kellene ismerni a *Balassa—Tary* házasságot, annak háttérét és körülményeit s még inkább az örökssel szemben megindított családi per anyagát (mert itt valóban

volt per!, *Wenckheiméknél* nem), hogy a „való történet” motívumait tisztán érzékelve, kellő biztonsággal határoljuk el tőlük a békési analóg példa esetleges egyedi jegyeit. Nehezíti a tisztánlátást, hogy Jókai a regénnyel kapcsolatban lábra kapott sok mendemonda, sok felelőtlen szóbeszéd elosztatása érdekében olyan értelmű nyilatkozatot tett, amely szerint a regényben szereplő *Mayer* lányoknak (Kárpáthy János felesége Mayer Fanny) a valóságban nem német, hanem magyar nevük volt. Ez pedig sokkal inkább valószínűsíti a *Balassa—Tary* házasság történetét, mint a *Scherz Krisztinát*.

Érdemes figyelni arra is, hogy Jókai Kárpáthy Zoltánt a honfoglaló magyarok egyik ősi dinasztiájából eredeztette. Zoltánnak is azért keresztelik, mert „ez a név egyike azon fejedelmek nevének, kik a legelső Kárpáthy össel áldomást ittak a szép magyar földön”. Ha tehát a regény betűinek hiszünk, úgy a *Wenckheimokkal* való azonosítás jogosságát eleve el kell vetnünk. Nem kell ugyanakkor az Árpád korabeli nemzetségből (Bors) származó *Balassa* családot, amelynek a nevével az *Aranybulla* évétől kezdve gyakran találkozhatunk okleveleinkben.

S legyen szabad még három kisebb, de talán nem lényegtelen észrevételt tennünk.

1. A *Mikszáth* közlése értelmében mintául választott öreg főnemesnek: *Balassa Sándornak* 1822-ben *fia* született (*Antal*), nem leánya (*Krisztina*), mint az öreg *Wenckheimnak*. Ez az egész országban általános beszéd tárgyává lett esemény pedig — nem zárva ki természetesen a poetica licentia — a költői szabadság elvének az alkalmazási lehetőségét — tökéletesen egybevág a regényben található motívummal. Ha csakugyan *Balassát* választotta regényhőse prototípusának *Jókai*, úgy még a pereskedést sem kellett „kitalálnia” és előlegeznie.

2. *Dömötör Sándor* fentebb említett tanulmányában *Steib János* dobozi plébános visszaemlékezésével azonosulva, azt szögezi le, hogy *Wenckheim József* „szerette magát nábobnak mondani”. Ennek, persze, nincs sok bizonyító ereje. A szóhasználat lehetőségét erősítendő, *Dömötör* arra utal: „Az irodalomtudomány számontartja, hogy a regény címének kialakításához az a kis hír járult hozzá, amely a *Délibáb* című lapban jelent meg *Halévy—Scribe: Le Nabob* című vígoperájának előadásáról”. Lehetséges. Ez azonban még nem jelenti — szerencsére ezt *Dömötör* sem állítja —, hogy az egyébként kis értékű *Halévy*-opera hatására használta *Wenckheim* is az előkelősködő jelzöt. A demokrata érzelmű és cselekedeteiben is annak mutatózó főúrról alig lehet feltételezni ezt. Inkább hajlunk a felé a nézet felé, hogy a megye nemesi társadalma — talán éppen a *Jókai*-regény ismeretében — ruházta fel ezzel a ranggal. Természetesen már az öreg báró halála után. A nevezet aztán belerögződött az öreg dobozi plébános tudatába, akivel ugyanolyan játékot űzött az emlékezet, mint *Jókaival*, amikor 50 év múltán rendszerezni igyekezett az „élete legszomorúbb napjához” kötődő élményeket. A nép kiváló névadó tudománya közismert dolog: így ragasztotta rá tehetetlen dühében egy bihari asszony is *Tisza Istvánra* a találó „*bihari Isten*” titulust.

3. *Dömötörnek* — sajnos — azt a jóindulatú feltevését sem fogadhatjuk el, bármily tetszetős is, miszerint *Jókai* a *Wenckheim* család iránti tapintatból késleltette az *Egy magyar nábob* kiadását. A kigyósi földesúr halála előtt —

szerintünk — bele sem kezdett a regény írásába. 20 évvel később — visszaemlékezve az élet újrakezdésére — Jókai arról tudat bennünket, hogy az 1853-ban vásárolt svábhgyei ház eresze alatt gondolta ki a „Magyar Nábobot”. Minthogy pedig már az év nyarán megkezdte a *Pesti Napló*ban a regény folytatásos közlését, szó sem lehet „tapintat”-ról. Különben sem volt olyan közvetlen kapcsolata a mesés vagyonnal rendelkező családdal, hogy ezzel is törődjön. A *Wenckheimok* akkori helyzete sem kívánta ezt attól a Jókaitól, aki hosszú időn át álnév alatt (Sajó, Kis Endymion stb.) jelentette meg a *szabadságharcról írt, vagy annak emlékéit idéző* novelláit, miközben *Wenckheim Béla* arról igyekezett meggyőzni a *Habsburg*-házat, hogy csak a forradalmi kormány rendeleteinek a szabotálása céljából, a forradalmi légkör csillapítása érdekében állt a megeje élére 1848-ban.

Ideje és módja sem lett volna reá. Lázás tempóban kellett dolgoznia, hogy megromlott pénzügyi helyzetén javítani tudjon. Világos után ugyanis hosszú ideig nem írt, nem végzett jövedelmező munkát, s mindaddig, míg meg nem jelenhettek művei, felesége keresetéből, vagyon- és emléktárgyainak az eladásából éltek. Aztán névtelenül vállalt bizonytalan jövedelmű szerkesztői munkákat, s közben küzdenie kellett az „anyai csúf testamentum” megsemmisítéséért és egy újabb családi vagyonmegosztás kiérdekléséért. Gyengítette munkakedvét az alkotáshoz szükséges légkör és biztonságérzet hiánya, majd jött az időigényes svábhgyei házvásárlás és a ház lakhatóvá tétele; vele együtt az elvadult, barátságatlan környezet (kert) megszelídítése, a gazdálkodás megtervezése. Még belegondolni is rossz!, ez alatt a három év alatt — ahogy *Szinnyei József* összesítette — 17 lapban, folyóiratban, időszaki kiadványban, naptárban nem kevesebb mint 71 kisebb-nagyobb közlése: novellája, útirajza, regényrészlete jelent meg, s megírta közben a *Forradalmi és csataképek*-ket, az *Egy bujdosó naplóját*, a *Hangok a vihar után*t, az *Erdély aranykorát*, a *Két szarvú embert*, a *Törökvilág Magyarországot*ot, elkészített egy 3 felvonásos rémdrámát, *A hulla férjét* és egy a *Nemzeti Színház*ban sikerrel játszott 4 felvonásos szomorújátékot: a *Dalmát*ot. Ugyan hogyan juthatott volna ennyi munka mellett s hozzá ilyen idegesen nyomasztó légkörben ideje és idege az *Egy magyar nábob* megírására is?

Jellemző, hogy a feltételezett *Kárpáthy—Wenckheim* párhuzamról — úgy tűnik — még a család udvari káplánja, majd papja: *Göndöcs Benedek* sem tudott. Szóba se hozta a „*Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat*” 1882. augusztus 6-án Orosházán tartott vándorgyűlésén, ahol *Néhai Gróf Wenckheim József-Antal emlékezete*” címmel értekezett. Ebbe több, kimondottan szájhagyomány útján fennmaradt történetet is beleszórt; vagyis ünnepi megemlékezésében könnyen helyet kaphatott volna ennek a kapcsolatnak az elemzése is.

Annál inkább feltűnő ez a hiány, mert egyrészt a nagy tekintélyű *Göndöcs* 1881-től országgyűlési követ lévén, bizalmas beszélgetés során könnyűszerrel megtudhatta volna Jókaitól a szintiszta igazságot, másrészt mert ekkor már inkább emelte, semmint kisebbítette volna a 30 éve halott *Wenckheim József-Antal* emberi nagyságát az *Egy magyar nábob* főhősével való azonosítás. Különösen az adott körben. Nem sérthette a *Wenckheim* család élő tagjainak az

érzékenységét sem, hiszen a *kigyósi nábob* leánya 10 évvel korábban — azaz 1872. július 18-án — boldog házasságot kötött unokatestvérével: *Wenckheim Friggyessel*, s ezzel az „óriási birtok a rokonságban maradt”.

Tudjuk és állítjuk: mindezek nem jelentik azt, hogy egyben a korabeli fővárosi lapoknak *Wenckheim József* haláláról és nagy pompával végbement temetéséről közölt híradásai nem voltak, nem lehettek befolyással akár tudatosan, akár tudat alatt az *Egy magyar nábob* cselekmény- és jellemrendszerének a kialakulására. Különösen a *Budapesti Hírlapé*, amely szinte csábított is a képzelgésre. Ilyeneket olvashatunk itt például a *megboldogult ritka eredeti kedélyéről*: „Ennek egyik legsajátságosabb vonása utolsó házassága volt, mely egy igen egyszerű és szerény körű hölgygel igen kevés idei ismeretség után ment végbe. E frigyből egy hároméves leánya maradt hátra, ki 13 év múlva a leggazdagabb örökösnök egyike lesz Magyarországon”. Majd azzal folytatta, hogy a gróf kislánya nevelését „egy közeli rokonára hagyta”; végül pedig ezt tette hozzá a tudósító: az örökös nő anyja „tudomás szerint szegény családból való”. (Az idézeteket *Dömötör Sándor* dolgozatából vettük át.)

Pompás váz ez akár egy széles alapra fektetett regényhez is. Éppen ezért nyugodt lélekkel megkockáztathatjuk, hogy az események illetően aktualitása feltétlenül élénk figyelmet és fokozott érdeklődést váltott ki az íróból. Talán talán még a régebbi idő óta ismert és feldolgozásra váró felvidéki történet gyorsabb megírására is ösztönözte. Még az is elképzelhető, hogy ahhoz sok frappáns ötletet és új szint is adott.

A másik két regény: *Az új földesúr* (1862) és *A kőszívű ember fiai* (1869), ha lehetséges, még az *Egy magyar nábob*nál is lazább kötődéssel tapad megyénkhez. Mindkettő a geszti *Tisza* család révén. *Az új földesúr* — Jókainak ez a legtöbbet vitatott s hosszú időn át legjobbnak tartott műve — például olyan lazán, hogy ma már érzékelné is alig lehet. Ha nem árulta volna el a titkot nevelt leányának: *Hegedűsné Jókai Jolánnak* az író maga, fel se tűnne senkinek se már. Tőle tudjuk, hogy a magyar föld nagy átalakító s a magyar faj erős asszimiláló erejének a dokumentálására hivatott Ankerschmidt lovagot *Tisza Kálmán* apósáról: *Degenfeld Schomburg Imréről* mintázta. Ennek megfelelően a Garánvölgyi Aladár—Ankerschmidt Eliz (Erzsébet) közötti frigyét *Tisza Kálmánnak Degenfeld Schomburg Ilonával* 1860 nyarán kötött házasságával kellene azonosítanunk. Ezt, persze, fel lehetne tételni, minthogy a tiszántúli kálvinista *Degenfeld* család birtoka könnyen lehetett határos a *Tiszák* nyírségi földjeivel.

A bizonytalanságot az okozza, hogy sokáig úgy élt a köztudatban — s ez az író egy félreértett mondatából eredt —, hogy az új földesúr: Ankerschmidt lovag képmása a megszelídült bresciai hiéna, *Haynau* volt. Regénye egyik kiadásának utószavában ezeket közölte róla: „Én láttam egy este *Haynau* tábornokot (a nyugalmazottat) magyar ruhában, széles szalagú, darutollas túri süveggel a fején, a legkizárólagosabb magyar urak társaságában megjelenni. Még élnek többek, akik hallották tőle ezen erős mondást: *'Wir Ungarn lassen unsere Rechte nicht confisciren'* (Mi, magyarok, nem hagyjuk, hogy jogainkat eltöröljék, megsemmisítsék). Már akkor . . . magyarországi földbirtokos volt”. Utána hiába magyarázkodott Jókai, hogy talán csak az ötlet eredt innen, ebből a *találkozásból*, a figura — az új földesúr már nem; az *több hasonló alakból* van összegyúrva,

nem volt mentség. A félrehallott mondat olyan mély gyökeret eresztett az irodalmi tudatba, hogy még az én generációm is így tanulta a gimnáziumban.

Még nagyobb nehézségbe ütközne Garánvölgyi Aladár és *Tisza Kálmán* azonosítása. Nemcsak *Kárpáti Aurél*, mások is azt állítják ugyanis, hogy a nagyszerű emberi tulajdonságokkal felruházott, rokonszenves ifjú Garánvölgyiben „könnyen ráismerni *Beniczky Lajosra*, a szabadságharc merész bajnokára, akinek nevéhez számos hőstett fűződik”.

Valóban; Jókait baráti érzések fűzték Zólyom megye egykori alispánjához, a 48-as honvéd alezredeshez. Csodálta hősiességét, vakmerő katonai manővereit, magabiztos radikalizmusát. Nem is kegyelmezett neki az osztrák hatalom. Világos után előbb halálra, majd kegyelem útján 20 évi várbörtönre ítélte. 1857-ben kiszabadult ugyan Kufsteinből, de összeesküvés vádjával 1864-ben újra perbefogták és letartóztatták. Először most is halálbüntetést mértek rá, amit később 10 évi börtönre változtattak. Így került a csehországi josefstadi börtönbe, ahonnan Jókainak titokban egy-egy levelet is küldött. A koronázási ünnepre kiadott amnesztiával jött haza. Ekkor, mint a magyar honvédek egyesületének elnöke *A Hon* útján petíciót jelentett be az egylet 1867. október 6-ára Aradra tervezett országos honvédgyűlésének a betiltása ellen. A belügyminiszteri határozat így indokolta az engedély megtagadását: „... bár mi legyen is az aradi gyűlésnek célja, a hely és az idő, melyre az kitűzetett, annak olynemű tüntetés színét kölcsönzik, mely a régi sebeket újra feltéphetné, a kölcsönös bizalmat megingathatná és könnyen ellentűntetésekre adhatna okot”. A rendezvényt tehát merész kihívásnak minősítette az államhatalom. Óvatossága nem volt indokolatlan. Nem is lehetett sikere *Beniczky* petíciójának. Hiába hivatkozott az általa vezetett egylet alapszabályban rögzített állam iránti kötelezettségeire, továbbá a „június 10-én diadalt ült” ügy — a kiegyezés tiszteletben tartására, és nehezményezte a szabadság elvének bátortalan kezelését és félszeg megsértését: „Nem hihettük, hogy a halottak emlékét szentelő kegyeletünk nyilvánítása, a kölcsönös bizalom kötelékeit felbontó tüntetés színét viselhetné” — fellebbezésének nem adtak hitelt.

Beniczky — sajnos — nem sokáig élvezhette „szabadságát”. A következő év nyarán holttestét — kezét-lábát összekötve — a Duna hullámai vetették partra. Orgyilkosság áldozata lett. A mi szempontunkból élettörténete azért érdekes, mert arra figyelmeztet: nem lehetett ő sem egyedüli és kizárólagos mintája Garánvölgyi Aladárnak, bármily bőséggel aknázza is ki élete motívumait Jókait.

A köszívű ember fiai alapkonfliktusának és jellemrajzának a *Tisza családdal* való azonosítása jóval egyértelműbb és kézenfekvőbb. Annak ellenére, hogy a „lélekcserélő időkben” a családi egységet megbontó „generációs ellentét” gyakori jelenség volt. A Baradlayak története sem kizárólag a *Tiszáékéval* rokon, több ehhez hasonló példát vonultatott fel az élet. Joggal óv *Lengyel Dénes* minden azonosítástól, rámutatván arra, hogy a regényben megjelenített szituáció nemcsak a *Tisza*, hanem pl. „az *Almássy* és a *Beőthy* családra is emlékeztet. Mindhárom családban vannak hasonló események és jellemvonások, de adódnak különbségek is”.

Kárpáti Aurél nemcsak az alapkonfliktust, hanem a főszereplőket is határozottan *Tiszáékhoz* köti. Ezeket írja: „A *köszívű ember* nem más mint, *gróf Tisza*

István nagyapja, Tisza Lajos. Hajthatatlan rideg, keménykezű férfi volt az öreg Tisza, akinek három gyermeke: *Kálmán, Lajos és László* lett modellje *A kőszívű ember fiainak*. Közülük *László* tudvalevően a szabadságharc alatt esett el". *A párhuzam pontosságát azonban nem firtatja tovább, sőt — több árulkodó jellemvonást érzékelvén az egyes figurákban — rögtön hozzá is teszi, hogy „az író romantikus színező hajlandósága” és „erősen lírikus alaptermészete” miatt most sem tudott tökéletes másolatokat csinálni; — „... akik a Tisza család történetét ismerik, tudhatják legjobban, mennyire tért el Jókai ebben a regényben az adott valóságtól”.*

Szögezzük le tüstént: nem gáláns gesztusból fogalmazott így *Kárpáti Aurél*. Jókainak sohasem volt olyan önfegyelme, hogy naturalista hűséggel és pontossággal precíz portrékat és fényképeket gyártson. Fantáziáját „még a pártfegyelem sem tudta lehúzni a földre” (bár erről sok legenda keringett annak idején), ha eszméi a fellegekben jártak. Miért kívánnánk ezt egy prózában írt hősköltemény olyan hőrszainak és névtelen hőseinek az ábrázolásakor, akiknek halálmegevető bátorságáról egész életén át csak a csodálat és a meghatottság hangján tudott szólni?

Jókai most sem „másolta” a valóságot. Ezért sejlik fel Baradlay Ödön alakja mögött a 48-as miniszteri fogalmazó *Tisza Kálmán*on kívül a délvidéki majd erdélyi kormánybiztos *Beöthy Ödön*nek, a polgári demokrata *Irányi Dániel*-nek és a szabadságharc Bihar megyei mártír forradalmárjának: *Szacsavay Imrénék* s ki tudja még rajtuk kívül hány általunk nem ismert hősnek a képe (*Tóth Lőrinc?*).

A sajátos családi képlet — nem férhet hozzá semmi kétség — leginkább a hírhedt bihari adminisztrátor — a középnemességből szívós akarással és kitarással a legelőkelőbbek közé törtető, elkötelezetten Habsburg-párti geszti kiskirály: *Tisza Lajos* családját valószínűsíti, amelyben — mint tudnivaló — csak fiúgyermekek voltak. A családfő, akinek a neve nem csengett valami jól sehol az országban, nehezen elviselhető, ellenvéleményt nem tűrő, gátlástalan akaró, minden reformtörekvés esküdt ellensége volt. Ahogy *Bóka László* írja *A lírikus Arany*-ról értekezve, mint „a megbízható magyar főurak egyike”, ott szerepelt „a legaljasabb főúri hazaárulók sorában . . . a *Windischgrätz* számára készített kétarcú *Kulmer-jegyzékben*”. Vele szemben felesége: *gróf Teleki Júlia* a család pozitív pólusa, ki „nem egyszer békítette ki a világot ura kíméletlenségeiért” (lásd *Gyöngyösy László: Arany János élete és munkái*), a *Teleki család* legnemesebb hagyományainak őrzője és folytatójaként méltó eszmetársa volt unokatestvéreinek: a drámaíró-harcos diplomata *Teleki Lászlónak*, aki *Kosuth*nál hamarabb ismerte fel a dunai népek konföderációjának a szükségességét; *Teleki Sándornak*, a „vörös grófnak”, aki Világos után külföldre emigrálva is lelkes katonája maradt az európai szabadságmozgalmaknak, miközben itthon a császári hadi törvényszék élet- és vagyonvesztésre ítélte, és *in effigie* felakasztotta, és leginkább *Teleki Blankának*, aki nagy önfegyelemmel és magasrendű segítőkészséggel tűrte kufsteini börtönét, és a legkritikusabb időkben sem tagadta meg köztársasági elveit. *Júlia* grófnő jótékonyasága és emberszeretete is közismert volt megegyeztette. A visszaemlékezők szerint *valóságos Baradlayné* volt, pedig őt ekként jellemezte Jókai: „Nem nő volt, nem asszony: egy szent volt.

Szent, akihez a haldoklók imádkoznak, akiről a felgyógyulók dicsérő zsolozsmát zengenek, akinek ujjai érintésétől a mártírok fájdalma gyönyörre válik”. Nos, 1863-ban, amikor a geszti kastély úrasszonya meghalt —, *Arany* is hasonló módon dicsőítette *Tiszáné* magasfokú emberszeretetét. Ilyeneket olvashatunk róla a *Koszorúban* megjelent nekrológban hat évvel *A köszívű ember fia* kiadása előtt: „Áldást poraira, áldást fog mondani minden ismerője, az egész vidék, a szegények, kikkel jót tett, a betegek, kiket maga ápolt, és minden, ki valaha forgott a nagy műveltségű, nemes szívű úrnő körében”.

Az ő és a jól kiválasztott nevelők érdeme, hogy fiai pontosan tudták, mit kell tenniük, ha a haza hívja őket. A rendkívül bátornak és kitartó lovasnak ismert *László* például még 19 éves sem volt, amikor önként beállt a pesti nemzetőrök közé. Fél év múlva a forradalmi kormány földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumában kapott beosztását váltotta fel harctéri szolgálattal. Már a december végi, szomorú emlékezetű móri ütközetben kitüntette magát, ahol főhadnagyi rangban, de mint „dandárparancsnoki segéd” (tiszt) *Perczel Mór* visszavonuló seregét fedezte és védte, Majdnem életét vesztette itt. Állítólag 17 sebet kapott, amikor a túlerőben lévő vasasok közé csapott. Példamutató bátorságának állított emléket *Gajdács Pál* 15 énekes költői elbeszélése: *A móri huszárkapitány és az elfelejtett hősök*, amit *Eötvös Károly* két novellája (*A hős; A 175 huszár*), továbbá *Gracza György: A szabadságharc története* és a *Jókai* által szerkesztett *Ezernyolcszáznegyvennyolc* című kiadvány alapján írt. Hadd mondjuk el: az önmaga testi épségével nem törődő *Tisza* olyan súlyos sebeket kapott a harcban, hogy a Habsburg sorozó bizottság még két év múlva sem találta katonai szolgálatra alkalmasnak.

Tévedett tehát *Kárpáti Aurél* — nem esett el a szabadságharcban. Abban azonban bizonyára nem, hogy *Jókai Tisza Lászlónak* az ország minden táján csodálattal és áhitattal emlegetett, nemzeti öntudatot és büszkeséget fokozó hősiességéből is merített tárgyi vagy érzelmi-hangulati motívumokat *Baradlay Richárd* megmintázásához. Azaz nem kizárólag *Lenkey Jánosról* formálta nagyszerű hősét.

A harmadik *Tisza-fiú* — *Szőnyi Pál* magántanítványa: *Lajos* — öccsével, a költői lelkületű, még gyermek *Domokossal* együtt a családi környezetben élt. Mindössze 16 éves volt. Nehezen lehetne tisztázni ma már, milyen motívumokkal gazdagította a harmadik *Baradlay* — a magát bátyjáért és annak családjáért feláldozó *Jenő* szerepét és jellemét. Öccsének érzéseit ismerve azonban, akinek legszebb verseit éppen határozott politikai elkötelezettségük miatt érezte kiadhatatlanoknak a nagy nevelő: *Arany János* a Bach-korszak első felében, nem lehet kétséges az ő szemléleti hovatartozása sem. Ő is „*Baradlayné* gyermeke” volt.

Vajon, mit akart *Jókai* 1869-ben *A köszívű ember fiaival*? Miért tért vissza 48-hoz, amikor az általa is óhajtott, sőt előkészített kiegyezés megvalósult már? Amikor a Bach-korszak elején tisztában volt azzal, hogy „az az egész világ elmúlt”, amelyben ő és generációja felnevelkedett, és elvesztvén az éltető napot, *kövület* sorsra ítéltetett; csak vegetálhat a lelkük a megváltozott körülmények között! Miért kellett hát a megbékélést sugalló, asszimilációt propagáló *Garan-*

völgyi—Ankerschmidt nász regénye után olyat írnia, amelyben az ifjú nemzedék „kihívja a végétet önmaga ellen az apák tilalma ellenére is?”

Bizonyos, hogy nem a nemesi társadalom elkerülhetetlen bukását sajnálta Jókai. Nem annak a dicsőségéhez akart fenséges gyászzenét írni, hisz azt már a középnemesség tömegei is elavult formának érezték. Az ő eszméje az egészséges *nemzeti egység* volt, amelyhez biztató, felemelő példát „a szabadságharc nagy szülötte, az önálló nemzeti hadsereg” adott (*Sőtér.*) Láttuk, megnyugvással töltötte el, hogy „nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve”. Rendezni akarta kapcsolatainkat mindegyik nemzetiségünkkel. A románokon kívül különösen a horvátokhoz fűzték erős baráti érzések. Ennélfogva Baradlay Kazimír baljós jövendölésével: „Álmodozó rajongók tűzbe viszik a gyémántot, s nem tudják, hogy az ott satnya elemeire fog feloszlani, s soha vissza nem jegecesül. Ez a mi nyolcszázados gyémánt nemességünk!” — nem sokat törődött. Elhagyta a neve végéről a nemesi eredetet igazoló y-t is. Jókai az „álmodozó rajongók” közé tartozott kezdettől fogva, ki sohasem bánta meg, hogy az élcsapatban foglalt helyet. Mindvégig hű maradt „lázálmához”. Nem félt „az idegen test kór párazatától”, a demokratikus eszmék térhódításától. A szálláscsinálójuk volt.

A kortárs magyar sajtóban az önálló nemzeti hadsereg érdekében folytatott politikai agitációval egy időben keletkezett nagy regény: *A kőszívű ember fiai* végül is úgy vált a hazaszeretet gyönyörű tablójává, hogy miközben írója fejet hajtott a páratlan hősi tettek ígéző szépsége előtt, egyben figyelmeztetett is. Paradox vallomása egyrészt a magyar történelem legdicsőbb tettevé, valóságos isteni színjátékká magasztosította a 48-as forradalmat és a szabadságharcot (nem volt szerénytelen vállalkozás ez 1869-ben sem!), másrészt óva intett: nem szabad tovább szítani a Bécs elleni felkelés tüzét. Nincs értelme a felesleges véráldozatnak. Ezt Baradlay Jenő bátyjához, Ödönhöz írt megrázó búcsúlevele fejezi ki a legkategorikusabban. Ekként vonja le a gigászi harc tanulságait és határozza meg az életben maradók kötelességét: „Ti csendesesen fel fogjátok építeni a romokat, amik most a fejünkre szakadtak. A hajó kormányja ismét kezetekbe fog kerülni előbb vagy utóbb. A mi sírköveink lesznek a jel, hogy ott szikla van, amerre nem kell a hajót kormányozni.”

Jóllehet a veszélyes „sziklákra” Jókai a regény egyik legmarkánsabb képével figyelmeztetett, és az intő szót: a hogyan tovább gondolatát a magát bátor önmérséklettel feláldozó legkisebb testvérrel fogalmaztatta meg, intelmét az olvasók alig hallották meg. Ne csodálkozzunk rajta. Elaltatták éberségét azok a szívbemarkoló jelenetek, amelyeket az önerejének nagyságára és nagyszerűségére ráeszmélő nemzeti hadsereg optimista hite, határt nem ismerő lelkesedése és veszélyben is találékony helytállása táplált és keltett benne. Kevés volt az ellenpólus? Nem. Az író sokszínű cselekménybonyolításából: „a felemelő és megnevettető részletek, a freskószerű csataképek és életképszerű jelenetek” egymást váltó sorából, „a csupa élénk színfolt — csupa ragyogó fény” egymást dúsító és erősítő sokféleségéből fakad ez. Azaz Jókai valóságból táplálkozó „lírai pátosza” tudatosan akarta így. Szükség is volt reá. A nemzeti öntudat

szépségét hirdető és bizonyító vallomások múltidézés nem tévesztette el hatását 1869-ben — az idegen tőkével meginduló magyar kapitalizálódás kezdeti szakaszában.

* * *

Jókai közéletisége hamar elkezdődött. Az a lobogó hitű, lázasan tenni vágyó időszak avatta alig 23 évesen politikussá, amelyben *dr. Lengyel Ernő* megállapítása szerint *nem az emberek sodródtak a politikába, hanem a politika sodródott az emberek lelkéig*. Valóban. „Irodalom és művészet, kenyér és család, jelen és jövő, dicsőség és bukás, élet és halál, jog és kötelesség” — minden tőle függött.

Mély és időtálló volt ez a viszony. Az író haláláig tartott. Nem becsülte pedig túl sokra a politikai sikereket, mégsem volt ereje ahhoz, hogy lemondjon róla. Kossuth szellemében írt, fiatalosan lelkesedő első cikkeinek-felszólalásainak szokatlan hangvétele, dúsan áradó színpompás nyelvezete és gazdag képisége sokakban keltette talán azt az érzést, mintha csak „szerelmes leveleket írna a szabadsághoz” (*Gyulai Pál*), nem telt bele azonban egy év, máris megkeményedett a hangja, és így figyelmeztette Bécset — miközben a márciusi vívmányok védelmére is kelt: „Mi nem akarjuk a királyt trónjától megfosztani, hanem azt akarjuk, hogy teljesítse kötelességét . . . Mi a harcot nem kezdtük, mi megtámadott jogainkat védeni fogtunk fegyvert. És mihelyt azok biztosítva leendenek, megszüntünk áldozni a nemzet véréért”.

Úgyanekkor a politikai élet erkölcsi tisztaságának a védelmében — nem látva tisztán az ügy politikai hátterét — megalkuvás nélküli harcot kezdett *Kossuth* egyik legradikálisabb híve és barátja, a „gyémántos miniszter” *Madarász László* ellen, és azt távozásra kényszerítette. Mégse lett belőle politikai vezér. Nem lett *generálisa* egyetlen pártnak sem. Nem is vágyott irányító szerepre, ott volt bár minden fontos eseménynél, minden jelentős társadalmi-politikai megmozduláson, úgyszólván mint parlamenti képviselő, úgyszólván mint a korszak legnépszerűbb lapfőszerkesztője. Kötelességtudó katona maradt csak, aki a „Tiszapártban elért „tishti” rangját mindenekelőtt regényírói sikerének (kis részben talán az ún. történelmi tarokkpartiról szállongó legendának is) köszönhette.

Vézéri szerepre megértő humanizmusa és engedékeny szelíd természete miatt különben sem volt alkalmas. „Én minden, az enyémmel bármennyire ellenkező elvet nagyon tisztelek, egynek — a vallási türelmetlenségnek a kivételével” — jellemezte találóan önmagát egyik beszédében. (Látni fogjuk majd, orosházi kortesbeszédében is bizonyosságot tett erről). Ennyire joviális, ennyire belátó pedig egyetlen pártvezér sem lehetett a századvég Magyarországon.

Mégsem volt elvtelen mameluk, bár sokan vádolták következetlenséggel, és igyekeztek csorbát ejteni emberi és politikusi tekintélyén. Elveit bátran hangoztatta, s azok mellett — ha úgy kívánta a helyzet — hitet is tett. 1867-ben sem fordult például a száműzött *Kossuth* ellen; nem volt hajlandó leköszölni lapjában, a *Honban* *Görgey Artúr* fullánkös cikkét, bátran vállalta inkább testvére: *Görgey István* éles támadását. Azt a vádat, hogy „romantikus korrajzában” fenntartani igyekszik azt a „homályt a nagyközönség felfogásában, amelyet *Kossuth Lajos* szőtt és borított a történetekre”. Más alkalommal így harcolt a 48-ban

kivívott jogegyenlőség szellemében a zsidókérdésről kialakult vitában: „Én, ki egyike vagyok azoknak a keveseknek, akik még élnek abból a korszakból, mikor Magyarország átalakulását megkezdette, nagyon jól emlékszem arra, hogy mikor e szót felírtuk zászlónkon: Szabadság, a másik két szót is melléje írtuk: egyenlőség, testvériség. E hármat csak együtt lehet elfogadni, uraim! Mert a szabadság egyenlőség nélkül nem szabadság, hanem szabadalmi kiváltság . . . Amely nemzet magát, életét biztosítani másképp nem tudja, mint azáltal, hogy egy közötte élő osztálynak vagy vallásfelekezetnek politikai, polgári jogait konfiskálja; az a nemzet meghúzta maga fölött a halálharangot”. S mindezt a felkorbácsolt indulatok évében, a tisztaeszlári nagy per idején 1883-ban mondta!

Ez irányú véleményét gyakran kifejtette lapjában is. Itt utasította vissza az antiszemita lapok nemzetiségi és faji izgatását és követeléseit is: „Azt ne várja senki a magyar politikai pártok egyikétől sem, hogy az külön törvényeket alkosson egyes fajok és felekezetek számára, hogy a haza polgárainak egy részét megfossa a hazához való jogtól”.

Máskor az ellenzéki *Nemzeti Párt* vezérének, báró *Apponyi Albert*nek a támadását verte vissza öntudatos magabiztossággal, ekként tiltakozva felelőtlenül sértő szavai ellen: . . . nekem — megvallom — zokon esik, midőn a képviselő úr által hallok magamnak leckét tartani a demokráciáról. Demokrata előttem mindenki, aki a nép közt hasznos ismereteket terjeszt, legyen akár iskolamester, tanár, művész vagy miniszter. De nem demokrata előttem, aki a piacon nagy szavakat árul, és azokért szavazatokat vásárol”. Azaz csak esetlegesen, csak egyéni érdekei szerint, formálisan az.

A 20 évvel fiatalabb báró hamar belátta, milyen szánalmas kelepcebe jutott, amikor éppen őt akarta kioktatni a demokrácia lényegéről. Észrevette mindjárt, hogy nagyon is túllőtt a célon. Jókai tömör válasza kivédhetetlen parádrisposzt lett, kétélű fegyver — egyszerre védett és vágott. Igyekezett is még aznap jóvátenni politikai baklövését. Így bókolt a *királyi mesemondónak*: „A tisztelt képviselő urat irodalmi tevékenysége oly közkedveltette, hogy népszerűségét nem képes politikai tevékenysége által megrontani”. Gáláns szúrása más irányba terelte ugyan a dolgot, nem kétséges mégsem, hogy ez tévedésének a beismertését jelentette.

Számomra Jókainak ezek a legtöbbször sziporkázóan szellemes, találó, gyors reagálásai mondanak a legtöbbet. 1880-ban például, amikor *Pulszky Ferenc* közbeszólásával (Komédia!) igyekezett megzavarni a költségvetési vitában felszólaló nagy író, így reflektált a bántó közbevetésre: „Azt mondja a képviselő úr, hogy komédia. Engedje meg képviselő úr, de megbántja ezzel a szóval ezt a házat. Ez a haza úgy az enyém, mint az önöké; e színpadon nekem csak annyi elveszteni valóm van, mint önöknek, és higgye el nekem, én babérokat e színpadon nem kerestem, de nem is találtam soha, hanem amit másutt szereztem, azt is itt tépték le rólam”. Természetesen nemcsak saját érdekében szólott. Erélyes tiltakozásával a „professzionátus politikusok” egymást sértegető, párbajt provokáló módszerei ellenében követelt az országgyűlésnek erkölcsi méltóságához illő hangnemet és nyugodt vitát biztosító egészséges légkört, — parlamentáris formát.

Két év múlva a nemzetiségi kérdésről szólva, úgy sürgette az egységet és a harmóniát, hogy a kérdés külpolitikai vonatkozásaira utalt. Leszögezte világosan, amíg nem teremtünk egyensúlyt a mi portánkon belül, „addig minékünk nagyon nehéz tanácsokat osztogatni Európának, hogy szüntesse meg a nemzetiségi gyűlöletet oly népek között, melyek nincsenek egymás iránt kötelezve semmiféle barátságra”. Könnyű felismerni: a *More patrio*ban megfogalmazott humanista tézis kapott újfajta védelmet és megvilágítást itt.

A regále-váltás megszavazásakor epés gúnnyal figyelmeztette az addig kapott lehetőségeivel (úrbéri kárpótlás, szőlődézsma) élni képtelen dzsentrit: vigyázzon, mert ha ezt sem tudja a maga hasznára fordítani, „azokat, akik pusztulásnak és süllyedésnek indulnak, senki a világon és semmiféle isteni és emberi hatalom fönn nem tartja”.

Hol tapasztalható itt mameluk szemlélet? Hol a 48-as eszmék megtagadása? A demokrácia és a szabadelvűség híve volt 1848-ban, s szívében az is maradt hosszú élete végéig. Hogy közben megváltozott a firma, hogy nemegyszer bizonyult pártjával inkonzekvensnek, hogy jóllehet *Kossuth* oldalán lépett a politika mezejére, hamarosan mégis az ún. *békepárt* tagja lett, és megbékélést, kiegyezést sürgetett a királlyal, 1867 után pedig a dualizmus kiépítéséért csatázott, azt elsősorban ne az alapelvek, a régi eszmények megtagadása, ne valamiféle elvtelenség rovására írjuk. Sokkal inkább a *Tisza Kálmán* vezette balközép párt eredeti követeléseit feladó új szervezet: az 1875-ben alakult *Szabadelvű Párt* kényszerű taktikai csatározásainak a számlájára. Miatta lett a látványos bukásokra éhes, szenzációt hajhászó tekintélyrombolók gúnyolódásának az egyik céltáblája. Végül kénytelen volt nyilvánosan is védekezni a politikai kameleon-ság vádja ellen.

1889-ben a mindenkori adott helyzettel számoló reálpolitika elvi talaján állva, a következőképpen mutatott rá a parlamentben az élet teremtette optikai csalódásra: „Ha be nem vallanám is, köztudomású, hogy a kiegyezéssel szemben én is, maga a miniszterelnök (*Tisza Kálmán*) is ellenzéki állást foglaltunk el. (Derűtség bal felől). És most mi vagyunk a kiegyezési törvény legőszintébb pártfogói (Nagy derűtség balról). Ezért bennünket elvtagadóknak gúnyolni népszerű vállalat. Pedig nem a mi helyzetünk változott meg, de megváltozott a világ rendje . . . A szélvitorla fordul a szél fúvásával, a napraforgó fordul a nap járása után, de a gondolkodó hazafi fordul hazája érdekében”.

El kell ismernünk: a Habsburg-ház egyes tagjainak — különösen a királynénak — a regényíró Jókai iránt többször is kinyilvánított figyelmeisége s még inkább Jókai közismerten túlzó lojalitása, továbbá *Tisza Kálmán* pártjának uralomra jutása s vele az eredeti balközép-ellenzéki feladása sokat ártott erkölcsi presztízisének. Találóan állapította meg egyik kritikusa: „Végzete” volt, hogy *Tisza* erős egyéniségének a hatása alól nem tudta kivonni magát. Tegyük hozzá: nem is próbálta meg soha. Valósággal „erényt csinált abból, hogy *Tiszát* vakon követi”. Teljesen azonosult elképzeléseivel. „Megdönthetetlen meggyőződésé vált lelkében, hogy (*Tisza*) nemcsak a legjobbat akarta mindig, de azt, amit tesz, azt a legjobb eszközökkel is teszi.”

Szomorú igazság, hogy ő, aki nemrég még a reálpolitika jogosságát hirdette és annak szellemében védte politikai magatartását, valójában nem figyelt fel az

élet nagy változásaira. Nem vette észre, hogy egyre jobban nő a Tisza-párti vezetéssel szembeni országos elégedetlenség, s ennek megfelelően lassanként ő is „túléli” önmagát, és elindul a politikusi „kövületté-válás” útján. Egymást érték pedig a jóindulatú baráti intelmek és a vaskos, erőszaktól sem mindig mentes durva figyelmeztetések. Hiába mondogatták, hogy csaknem kritikátlan politikai elkötelezettségével eljártssa méltán kivívott írói hírnevét és tekintélyét, nem használt semmit. Hűsége akkor sem tört meg, amikor a szláv terjeszkedéstől féltő oroszellenes-törökbarát egyetemi ifjúság a plevnai csata után beverte háza valamennyi ablakát (magától értetődően a Tiszáét is). Konok következetességgel kitartott a „generális” mellett ekkor is: „Én Tisza Kálmánt el nem hagyom soha, és vele megyek mindenüvé, mégha a pokolba vezet is. De nem oda vezet”.

Utoljára még Madarász József mélyen megalázó, embertelenül durva támadását is végig kellett szenvednie. Az öreg 48-as testvérének, a „gyémántos miniszternek” csaknem fél évszázados megbélyegzése miatt állt bosszút rajta. Példátlanul heves rövid felszólalását így indította: „Én a megnevezett Jókai Mórt hazám ellen vétkes egyénnek ismerem”, — és ezzel is végezte; ugyanis a felháborodott képviselők beléfojtották a szót. Ez a gesztus azonban nem jelenthetett gyógyírt megsértett szíve fájdalmára. Valóban, mintha csak az általunk korábban idézett szavait akarta volna igazolni az élet: ott, a parlamentben „tépték le” róla azokat a „babérokat”, amiket „másutt szerzett”.

Megtépázták tekintélyét 1887. június 16-án is, amikor a Szabadelvű Párt megbízásából Klapka Györggyel együtt Orosházára jött, hogy Szemere Attila választási esélyeit erősítse az antiszemita programmal induló Veres József ellenében. Pedig nagy neve volt már ekkor. Kohn Dávid fentebb említett tanulmánya szerint a békési gimnázium tanulói például „szüksös uzsonnapénzük árán közösen járatták a Hont”, amelyben nagy regényei megjelentek, és a tanórák végeztével szinte „falták a gyönyörűnél gyönyörűbb regényfolytatásokat. Valósággal Jókai-láz uralkodott az iskola falain belül és kívül”. De népszerű volt a megye más vidékein is. 1872 nyarán, amikor Radocza Jánossal szemben alulmaradt a terézvárosi kerületben Pesten, a gyulaiak szerették volna megnyerni képviselőjüknek. Felismervén azonban a gyulai jobboldalnak akkori pártja: a Függetlenségi Párt helyi jelöltje elleni machinációját, a választási harcot nem vállalta. Ezek ugyanis, hogy megakadályozzák Beliczey Rezső képviselőségét, olyan falragaszokkal árasztották el a város utcáit, amelyeken a következő szöveg díszelgett: „Éljen Jókai Mór, a gyulai balpárt képviselőjelöltje”.

Regényeinek és a vándortársulatok által biztos sikerrel bemutatott drámáinak nagy közkedveltségét ismerve, még fájóbb az az elkeserítő fogadtatás, amelyben 15 év múlva Orosházán részesült. Egyetlen vigasztaló van csak a dologban: nem az író, hanem a Szabadelvű Párt ellen tiltakozott az indulatos tömeg. Olyan szenvedélyesen szilaj csoportosulással találta szembe magát, amelyre sem ő, sem a szűk pártvezetőség nem gondolt. Az Orosházi Újság riportere — kicsit szégyenkezve és magyarázkodva — így számolt be a választási nagygyűlés lefolyásáról:

Jókai Mór és Klapka György Orosházán

Június 16-án csütörtökön délután ritka vendégek érkeztek Orosházára, s ezek hazánk jeles fiai voltak; az egyik a koszorús költő, Jókai Mór, a másik a forradalmi szabadsághős *Klapka* tábornok. Kíséretükben jöttek *Beőthy Algenon* és *Szemere Attila*, a szabadelvű párt képviselőjelöltje. Mindenekelőtt írói kötelességünk megjegyezni, miszerint sajnáljuk, hogy látogatásul hazánk jelesei e mozgalmas, pártküzdelemmel és izgalommal teljes időt választották. A fogadtatás fényéből éppen e miatt sok hiányzott és elmaradt. A Szabadelvű párt hívta meg őket, hogy szónoklatuk nehéz lövegeivel halomra szórják a 48-as függetlenségi antiszemita párt erős falankszát. No, ha ezt gondolták, nagyon csalódtak azok az urak, kik a haza köztiszteletben álló öreg férfiai ily messze útra törették. E kísérettel csak azt érték el, hogy a 48-as függetlenségi antiszemita párt még erősebben tömörült, annyira erősen, hogy mint a sziklafal a tenger hullámainak közepette is rendületlenül áll, s azon nem vehetnek erőt sem a syréni kecsegtető szavak, sem bomba és kartács.

A perronon a községi előjáróság egynehány összejött tagja élén *Bulla Sándor*, a szabadelvű párt elnöke fogadta a megérkezett vendégeket rövid szavakkal, melyekre Jókai válaszolt. Ezután Jókai az ősz tábornokot karonfogva vezette az indóház előtti térre, mely már ekkor megtelt kíváncsi és tisztelgő közönséggel. Leányok és menyecskék, kiknek háromnegyed része zsidó volt, ezalatt koszorút formáltak, s ezek ketteje a kilépő vendégeknek virágcsokrot nyújtott. A 11 tagból álló bandérium a háttéren sorakozott. A magyar inges és gatyás banderisták tagjainak nevei ezek: *Csatt Lajos*, *Róth Lajos* (zsidó), *Kóhn Dávid* (zsidó), *Kégl Mór* (zsidó), *Vitéz István*, *Hézer Lajos*, *Raska János*, *Gelb Márton* (zsidó), *Mórocz N.*, *Ganczel Sándor* (zsidó), *Sitkei István*, *Szendi H.*, *Braskó Antal*.

A felharsant éljen után *Harsányi Sándor* ev. lelkész üdvözölte a vendégeket. Beszédjében kiemelte, hogy a múltban az ármány cselszövés és zsarnokság ellen küzdött a magyar a harcmezőn karddal, az írói asztalnál tollal. E küzdelemben amott a győzhetetlen hős generális, *Klapka György* volt, emitt Jókai Mór, a koszorús író. Most is folynak harcok, az eszmék és elvek harcai, pártharcok, melynek homályai és zürzavarai eloszlátásának céljából hívtak ide a haza jelesei.

A nagy lárma között Jókainak erre vonatkozó feleletéből csak annyit értettünk, hogy bemutatta a hosszú ősz bajuszú és szakálú, viruló pozsgás egészséget mutató tábornokot, *Klapka Györgyöt*. A polgári olvasókör előtt számosan a *Veres* pártiak közül tekintélyes állást foglaltak, s midőn a menet onnan elhaladt, harsogó „Éljen *Veres*” kiáltásokban törtek ki. Jókainak az egész úton nem éljeneztek. A községházához érve *Bulla Sándor* pártelnök az emelvényen bemutatta Jókai Mórt, mely után az összesereglettek folytonos zajongása miatt halkán elmondott beszédjéből alig értettünk valamit.

Emelvényre lépett ezután *Klapka György*, az ősz tábornok. Előre bocsátá, hogy ő nem szónok, nem bírja jól a magyar nyelvet, de a történelem igazolja, hogy valamint a múltban, úgy a jelenben, s mindenha e hazáért fog dobogni kebele (Lelkes éljenzés). Ajánlja rövid szavakkal a választók pártfogásába *Szemere Attilát*. Erre megint kitört az éljen, *Klapka* és *Veres* éltetésével. Az

óriási néptömeg nagy zajongással még mindig *Verest* éljenzé. Egész a polgári olvasóköriig zúgott a *Verest* éltető közönség riadalma.

Mint előzőleg is említettük, sajnáljuk, hogy a községünkben vendégül érkezett jeles hazafiakat a lakosság összehangzó lelkesedéssel nem fogadhatták. Jöjjenek máskor meglátogatni e jó magyar népet, melyről a rosszakarat azt mondja: csőcselék, földosztogató, anarchista, majd megmutatjuk akkor, hogy milyen lelkesedéssel fogadjuk. Annyi igaz, hogy népünk java elveit nem akasztja a szegre, nem csúszik-mászik alamizsna után, áruba nem bocsátja meggyőződését, lelkét, de meghajolni senki előtt nem fog, s nem enged a 48-ból, amely alapon állt a dicső emlékezetű megboldogult *Szemere Bertalan* és a még most is a száműzetés keserű kenyerét evő *Kossuth Lajos*.

Az egész bevonulással kudarcot vallottak a rendezők. Emlékezzünk vissza, hogyan kísérték ezelőtt 3 évvel meg az idén is *Verest* Komlóra, hogyan fogadták *Simonyit*, *Ónodyt*, később a *franciákat*, akkor látjuk, mennyire különbözik a *megrendelt* lelkesedés az önkéntes lelkesedéstől. Kár volt pártküzdelmünkbe belekeverni Jókai és *Klapka* köztiszteletben álló neveiket; annyival inkább, mert hiszen ezek 48-ban a függetlenség mellett küzdöttek, miért küzdenek most ezen párt ellen?

Este az Alföld szállóban nagy közönség részvételével a jelen volt vendégek tiszteletére bankett adatott. Voltak toasztok, egy némelyik oly felfogással és értelemmel, amelyet jobb lett volna elhallgatni, s jobb most is róluk hallgatni”.

A cikkíró jól ismerte a politikai csatározások játékszabályait. Látszólag lovagiasan is viselkedett. Nem kerülte el figyelmét a község életében rendkívülinek számító esemény; ezt a luxust mellesleg lapja: a „társadalmi, ismeretterjesztő és közgazdasági hetilap”-ként megjelenő *Orosházi Ujság* sem engedhette meg magának. Beszámolt olvasóinak a nagygyűlés minden lényeges mozzanatáról az indóház előtti fogadástól kezdve a bankettig, de úgy, hogy csak a külsőségeket látta. Ennélfogva nem is mondott semmi érdemlegeset róla. Ebben volt a politika. Agyonhallgatta a programbeszédeket, nem fűzött hozzájuk észrevételeket, nem vitázott sem a képviselőjelölt *Szemere Attila*, sem a nagy tekintélyű kortesek állításaival és gondolataival. Jókai beszédére például süket volt a füle. Sértő módon mindössze egy-két közbevetett mondatocskával intézte el szereplését. Elmondta például, hogy az ősz tábornokot karon fogva vezette az indóház elé; hogy szavát „a nagy lárma között” nem lehetett hallani, és hogy „Jókainak az egész úton nem éljeneztek” stb. Inkább *Klapka* tört magyarságú rövid felszólalásával törődött, talán hogy jól célzó jelzőjével megcsipkedje egy kicsit az öreg katonát és pártját, a kormányzó *Szabadelvű Pártot*. Ugyanakkor felhasználta minden kínálkozó alkalmat arra, hogy antiszemita érzelmeinek kinyilvánításával (gondoljunk a *magyar inges-gatyás* lovasbandérium tagjainak gúnyoros célzatú név szerinti felsorolására) saját jelöltjének: *Veres József* helybeli evangélikus lelkésznek — a laptulajdonos *Veres Lajos* testvérének — a választási esélyeit növelje. Ilyen szándékkal utalt a közelmúlt nagy ovációval kísért lelkes fogadásaira, köztük a pesti országos kiállítás megtekintésére jött francia küldöttség tagjainak, nevezetesen a *Petőfi* költészetét mélységesen tisztelő költőnek: *Francois Coppée*-nak, továbbá a Panama-csatorna tervezésében és kivitelezésében nagy szerepet játszó *Türr Istvánnak* és *Lesseps Ferdinándnak* 1885.

augusztus 18-ai mámoros hangulatú orosházi vendéglátására, amelyhez menten hozzátársította Veres József 1883-as és 1887-es választási körútjának diadalittas tótkomlói bevonulását is.

A nagygyűlésnek kétségkívül Jókai volt a legrangosabb vendége — mondhatni nagy ásza —, aki, ahogy erről a *Nemzet* 1887. június 21-ei számhoz csatolt „melléklet” is tanúskodik, pompásan forgatta fegyverét: tökéletesen értett a hallgatóság érzelmi megnyeréséhez és a gondolatok finom tálalásához. Nem hiába reprezentáltatta vele magát a *Szabadelvű Párt*. Hamar átlátta a való helyzetet; felismerte pártfogoltja roppant csekély nyerési esélyeit, s ennek megfelelően tapintatos, de okosan érvelő, tartalmas beszédet mondott. Úgyesen és következetesen érvényesítette ebben eredeti politikai szándékát: a felvilágosítás és a meggyőzés vágya ugyanúgy kisugárzott gondolatai mögül, mint a felkorbácsolt szenvedélyek lecsillapításának és vele a község társadalmi békéjének és nyugalmanak őszinte akarása. Olykor-olykor még mértéktartóan harcos is volt.

Két fontos témakört taglalt mindössze: az ellenpárt által nagyon kielezett és a választási küzdelem homlokterébe állított államadósságot, illetve a faji és nemzetiségi kérdést, s közben sokat mondó példákra és tapasztalatokra, országos tekintélyekre hivatkozva, alapvető elveket tisztázott és ellentétes állításokat cáfolt.

A nemes veretű klasszikus szónoki beszéd műfajának csaknem minden lényeges hatáskeltő eszközével élt. Lírai hangvételi bevezető mondata: „Valóban örült a lelkem, amikor idáig jöttem, látva ezeket az istentől megáldott mezőket, miken az áldás csak úgy mosolyog az utazó felé; de még jobban örül bennem a lélek, midőn látom e földnek művelőit, ezt az értelmes, tanult, okos s tisztán tősgyökeres magyar népet” — kedvesen csengett az orosházi ember fülében. Kell-e ennél emelkedettebb és szívhez szólóbb indítás a figyelem felkeltésére és megnyerésére? Szavai ugyanakkor az őszinteség erejével is hatottak, hiszen minden jelenvaló azt érezhette ki belőlük, hogy nem akart udvarolni, csak a község lakosságának sikeres természetátalakító munkáját ismerte el általuk. Hogy nyilvánosan tisztelgett az előtt a nép előtt, amely 25 év alatt a „szerb tövises” elvadult mezőt kultúrtájja varázsolta át, és azon fejlett mezőgazdaságot és virágzó életet teremtett. A kis- és középbirtokosok gazdag képzelőereje és tervszerű áldozatvállalása meg a velük együtt dolgozó, hozzáértő mezőgazdasági munkások szakértelme előtt, akiknek kitartó szorgalmáról, dicséretes önműveléséről, talpraesettségeről, újtó akarattal párosult életrealitásáról, szenvedélyes földszeretetéről és nagyfokú expanzivitásáról országszerte tudtak és beszéltek az emberek. Azok előtt, akik a belterjes gazdálkodás meghonosításában úttörő szerepet játszottak, s a környéken elsők voltak a földművelés gépesítésében és a kor legfejlettebb technológiai ismereteinek a gyakorlati alkalmazásában. Akiknek volt erejük arra is, hogy közben felfigyeljenek minden újításra, nehogy hátrányos helyzetbe kerüljenek a külföldi piacokon, esetleg kiszoruljanak onnan. Azok előtt, akik korán és egyértelműen szakítottak a külterjes rideg állattartással, és a vasút adta lehetőségek ésszerű kiaknázásával nagymértékben hozzájárultak a magyar tenyész- és vágóállat-kivitel növeléséhez, megalapozván a környéken a világpiac magas követelményszintjéhez igazodó minőségi állattenyésztést is.

Jókai körültekintő diplomatikusságára, nagy közéleti tapasztaltságára és elővigyázatosságára vall, hogy sietett mindjárt jóvátenni és korrigálni a *More patrio*-ban elkövetett, általunk már ismert sajnálatos tévedését. Erre mutat bevezető mondatának az a szokatlan, semmi mással nem indokolható kitétele, amely Orosháza lakosságának „tisztán tősgyökeres magyar” összetételére vonatkozik. A lovagias gesztust feltehetően a nagygyűlés zavartalan lefolyásának a biztosítása érdekében érezte szükségesnek. Talán éppen a várható okvetlenkedő közbeszólások megelőzése és kivédése céljából, függetlenül a *Vasárnapi Ujság*ban 1859 elején közreadott helyreigazító nyilatkozatától. Az ellenpárt ugyanis — jól kiolvasható a cikkből — felkészültebben vonult ki a politikai küzdőtérre, mint a *Szabadelvű Párt*. Elfoglalta az útszakasz legforgalmasabb csomópontjait, s jól szervezett zajos ellentüntetéseivel elnyomta a gyűlést rendező helyi pártszervezet kisebb csoportjainak a hangját. Szinte egyedül uralta a terepet.

A község „tisztán tősgyökeres magyar” jellegére való hivatkozás ezen kívül jól beleillett a beszéd szerkezeti egységébe is. Úgyes hangulati-logikai előkészítője lett a beszámoló egyik leglényegesebb témaegységének: a faji, nemzetiségi kérdés tudatos politikai vizsgálatának.

A nagyközönség felfokozott idegállapotára következtethetünk abból is, hogy közvetlenül a fenti bevezető gondolat után arra kérte Jókai a gyűlés résztvevőit: hallgassák meg szavait „azzal a nyugalommal, mellyel a becsületes magyar ember becsületes magyar embert ki szokott hallgatni még akkor is, ha véleményét nem osztja talán.” Majd így folytatta: „Tudom, hogy hazánkban többféle pártok vannak, melyek a hazának, a népnek boldogulását különféle utakon hiszik elérhetni. Célja mindannyinak nemes és nagy. A haza, a nép boldogítása. Azért én bizonyára az *ellenzéknek semmiféle árnyalatát sem szidalmazni, sem gyanúsítani nem fogom*. Ezt nem tettem soha. De igenis *saját pártom nézeteit előadni mindenkor volt bátorságom és lesz ezúttal is*, nem törődve, veszték-e abból a népszerűségből, melyet 50 évi küzdelem által szereztem magamnak vagy nem”.

Jókai tisztában volt adott helyzetével. Világosan érezte: pártjának országos vezető szerepe, illetve orosházi kisebbségi helyzete arra kényszeríti, hogy nagyon ügyesen bánjon a szóval; természetesen a klasszikus szónoki beszéd bevezető formulájával: a hallgatóság jóindulatának a megnyerésével, együttérzésének és együttgondolkodásának a keresésével is. Vagyis öntudatos szavainak úgy kell érzékeltetnie a magabiztosságot, hogy közben ne feledkezzék meg egy percre sem a kötelező udvariasságról — adja meg a mértéktartó tiszteletet, de ne váljék sem hízelkedővé, sem alakoskodóvá, mint általában a legtöbb, sikerre vágyó kortes.

Nagyszerűen teljesítette a kettős feladatot. Gyakorlott politikusra valló imponáló okfejtéssel, nagy meggyőző erővel mutatott rá az ellenzéki pártok kedvenc vesszőparipájának: az államadósság kérdésének reális megközelítési módjára és helyes megítélésére, rávilágítván pártja, a *Szabadelvű Párt* ellen irányuló támadás ingatag elvi alapjára és a felvett kölcsön elviselhető méreteire. „A tisztelt ellenzék szónokai — kezdte fejtegetését Jókai — leginkább azzal szoktak ellenünk támadást intézni, hogy mi mennyi milliókkal terheltük meg az országot

államadóssággal, s kiszámítják, hogy az államadósságból minden ma született gyermekre 120 forint esik, de nem gondolják meg azt, hogy ugyanezen államadósságnak fedezete is van. Itt vannak az államnak vasutai, földbirtokai, államdominiumok, fiumei kikötő; itt vannak a lánchidak, pesti épületek, és ép így mondhatnám, hogy minden ma született gyermek egyszersmind vasúti részvényes is lesz, földbirtokos is lesz. És ez ép oly játszás volna a nép könnyen hívóségével, de a mivel én visszaélni nem tudok. Igen, vannak államadósságok; kötöttük, hoztuk azért, hogy beruházzuk az országot, hogy képessé tegyük versenyezni a külsőországgal.”

Elmondta, hogy a felvett összegnek több mint a felét — 320 milliót — „vasutakba fektette” az állam, annak érdekében, hogy az elsők között legyünk, kik a külföldi — elsősorban a német — piacokon mezőgazdasági termelvényeikkel megjelennek. A fennmaradó 280 millió pedig a 12 millió magyar között 12 évre felosztva, évenként és személyenként mindössze 1 forint 50 krajcárt tesz ki. „Ezért mondanak bennünket koldusnak” ellenfeleink, akik figyelmen kívül hagyják, hogy e hitel révén hazánk olyan fegyveres erőt tudott teremteni magának, „mely képes visszatartani a monarchia minden ellenségeit”. Amikor az országgyűlés megszavazta a *30 milliós felszerelési költségeket*-érvelt tovább az író — egyszeriben „vége lett a háborúval való fenyegetéseknek . . . s ez több volt egy győzelmes hadjáratnál”.

Majd a kiegyezés óta eltelt 20 esztendő egyéb sikereire, a „nemzeti gazdaság, a közgazdálkodás” egyértelmű eredményeire hivatkozott. Elsősorban a lóállomány felfrissítésére és minőségi fejlesztésére, továbbá a lótenyésztés minőségi feltételeinek a javítására. Arra, hogy „egy év alatt 1800 darab apa-tenyészállatot osztott az állam a községeknek”. Aztán az elvadult földek termővé tételéért vívott sikeres erőfeszítésről szólt, aminek eredményeként „oly területeken, hol ezelőtt sás, dudva termett, most dús kalászkodak lenget a szél.”

Végül a kapitalizálódó ország öröndetes jelenségeire: az ipari kiállítás kedvező nemzetközi visszhangjára és a „közhitel” hihetetlenül gyors növekedésére (280 millióval több a betétállomány a takarékpénztárakban, mint 12 éve) utalt, hogy mindezekkel nyomatékosan húzza alá hazánk hitelképességét, és bizonyítja a jól hasznosított hosszú lejáratú kölcsönök nemzetgazdasági jelentőségét. A felsorolt adatok, példák és tapasztalatok összegezése után aztán megegyezően feltette az elgondolkodtató kérdést, de most már témalezáró csattanós válasznak is szánva, hadd gondolkodjanak a politikai ellenfelek is rajta: „Hát ezért terjeszti rólunk az ellenzék, hogy koldussá lettünk?”

Miután igazolta, hogy a felvett hitelnek kellő fedezete van, és hogy a mezőgazdaság és a szépen növekvő-gyarapodó ipar termelésével a fejlettebb nemzetekkel való lépéstartás biztosított — azaz nem koldus az ország —, Jókai a következetesen javuló igazságszolgáltatásra és közigazgatásra hívta fel a gyűlés résztvevőinek a figyelmét, majd az emberi szabadság kérdésének széles alapokra helyezett elemzésébe kezdett. „Évek óta hangoztatják, hogy kevés a szabadság Magyarországon, pedig bizony mondhatom, hogy a magyar nemzet több szabadságot élvez, mint Európa bármely népe, még a franciákat sem kivéve” — szögezte le egyértelműen. Sajnos, nem tudhatjuk, milyen tényekre alapozta erősen vitatható állítását: A *Nemzetben* leközölt beszéd szövegéből ez nem derül

ki. A súlyos mondanivalójú tétel politikus boncolgatása és helyességének igazolása pedig nagyon felerősíthette és biztonságosabb elvi alapra helyezhette volna azt az elmefuttatást, amellyel második nagy témakörének: a szabadság durva megsértésével egyenlő antiszemitizmusnak protestáns érdekből és nemzeti szempontból egyaránt káros és értelmetlen voltát bizonyította.

Gondolatainak — nem kétséges — enélkül is erős sodrása és nagy hitetöereje volt. Szenvedélyesen, de nem személyeskedve igazolta: minden program, minden gyarló emberi megnyilvánulás, ami mögött ádáz fajgyűlölet izzik, valójában a szabadság eszméjének a félremagyarázását és durva megsértését jelzi. „A 48-as zászlón, amely előtt én is kalapot emelek — hangoztatta a közönség lelkes éljenzésétől kísérve — fel van írva: Szabadság, Testvériség, Egyenlőség. Ezt a zászlót emelte fel *Kossuth* (éljenzés), és tartja most is kezében. Ezt a jogegyenlőséget osztotta meg a magyar országgyűlés a hazának minden polgárai között”, megszüntetni akarván azt a visszás helyzetet, amelyben *egyik polgár a másikat akár „politikai hite”, akár „lelki hite” miatt üldözheti*. Aztán nem kis bátorsággal, a kérdés sajnálatos helyi vonatkozásaira utalva, ekként folytatta: „*En ellensége vagyok különösen az ebben a községben gyökeret vert antiszemitizmusnak*. Ellensége, mint protestáns ember; mert ha sikerülne valaha az, hogy egy vallásfelekezetet kiüldözzenek az alkotmány sáncaiból, legyen az zsidó, akár más hitfelekezet, hogy második lesz a protestáns, az bizonyos. Az is elveszítheti jogait, mellyekért évszázadok előtt küzdöttek *Bocskai, Bethlen, Rákóczi*, kik az alkotmányos szabadságot összekötve tartották a protestáns vallás szabadságával”. Arról, hogy a lelki békét hirdető evangélikus lelkész *Veres József*nek sem volna szabad másként gondolkodnia, tapintatosan és jól megfontoltan egy szót sem szólt. Nem is volt rá szükség. Sapiienti sat. Szavai enélkül is párhuzamra ingereltek. Majd így szötte tovább a gondolatsort, általános igazsággá emelve tézisé: „Ellensége vagyok (ti. az antiszemitizmusnak) mint magyar (is), mert mi magyarok 6 500 000-en vagyunk az országban — kisebbségben —; 10 millió nem-magyar áll velünk szemközt, s e 10 millió nem-magyar közül egyedül izraelita az, ki magyar lenni akar”. Hiszen nézzék meg azokat, akik itt laknak, „vajjon nem magyaroknak nevezik magukat? Kívánnak-e egyebet, mint azt, hogy fogadják őket testvérekül, engedjék, hogy magyarok lehessenek, hogy e hazát szeressék? És ezt a hazaszeretetet akarják az antiszemiták kiirtani. Valóban, ez a hazafiatlansággal határos”.

Az egészséges asszimiláció híveként ismert Jókai (gondoljunk *Az új földesúr*-ra) csalódva a *More patrio*ban ajánlott, általános népoktatásra építő módszerben, tehát nemcsak morálfilozófiai indíttatásból, hanem elsőrendű államérdekből is a szabadság elvének következetes érvényesítése mellett kardoskodott. Ennek szellemében verte vissza pártjára, a *Szabadelvű Pártra* szórt rágalmakat, és tiltakozott az ellen a vád ellen, miszerint filozofemita magatartásával a párt maga ad tápot a nemzetellenes megmozdulásokra. Rávilágított a propaganda agyafurtságára, arra a kegyetlen circulus vitiosusra, arra a monoton körben forgó, logikailag hibás okoskodásra, amellyel az ellenzék él, és félrevezeti „leginkább szegényekből álló” párttagságát. Amikor például a nép „koldusszegénységéről” beszélnek — intette hallgatóságát Jókai — valójában ők maguk „trágyázzák a talajt és vetik el a magvat”, hogy később a pártérdeket szolgálva

„lekaszálják a vetést”. Azt mondják, „a kormány veszi el a nép pénzét”, a népet viszont arra biztatják, hogy a kölcsönt adó zsidóktól kérje, követelje vissza, az „közelebb van, mint a kormány”.

Ez után a szenvedélyesen vitatkozó fejtegetés után patetikus hangvétellel a *Szabadelvű Párt* erkölcsi nagyságát, politikai célkitűzéseinek a „tisztaságát” kezdte bizonygatni. Tudatos hatáskeltő szándékkal arról beszélt, miért lett *Tisza Kálmán* pártjának „hű közkatonája” és őszinte híve. Nagy nyomatékkal érvelt amellet, hogy a *Szabadelvű Párt* a reformkor radikális csoportjának eszmei örökségét képviseli és ápolja; politikai vezérelveit a 48-as eszméből kovácsolta, céljai és törekvései azokkal rokon. Az időközben bekövetkezett torzulásokról nem tett említést. „Ez a párt volt az — állította öntudatosan —, mely küzdött 1848-ban karddal, fegyverrel a népszabadságért, nemzetünk alkotmányáért, a földnek és a szónak felszabadításáért”. Benne található a nemzet legjobbjai: „Látom magam körül a pártban a régi kiszolgált honvédeket (éljenzés) a képviselői padokon, a sebesülést még ma is magukon viselőket, az egykori rabokat és bujdosókat. Azokat, akik életüket, vagyonukat, szabadságukat kockáztatták. Látom az új nemzedéket, mely nemcsak hangzatos (hangulatos) beszédet mond, de képzettséget . . . is hoz magával, hogy ennek a hazának javára váljon”.

Végezetül pártja vezérkarát mutatta be: a „generális” *Tisza Kálmánt*, a hős *Klapkát* és *Türr Istvánt*, a három *Andrássyt*, hogy nevükkel és tekintélyükkel tovább fokozza a *Szabadelvű Párt* és annak helyi képviselőjelöltje: *Szemere Attila* iránti bizalmat. „A jelölt . . . azon nagy alakok egyikének a fia (utóda a nagy *Szemerének*), kinek neve rég be van írva a nemzet történetébe, elfelejthetetlenül . . . Vajjon, ha Orosházán megjelenne *Kossuth* egyik fia, s ezt mondaná: *én titeket képviselni akarlak, vajjon akadna-e olyan vakmerő, ki az ő helyébe toladodni merészkednék . . . Szemere Bertalan* épp oly nagy ember volt; a hazáért szenvedett. Lelke megtört, a szenvedés vitte sírba. Ez az elszállt fájó lélek kéri Önöket, követeli Önöktől, válasszák meg képviselőül fiát: *Szemere Attilát*. Adjanak neki méltó helyet, hogy a célt, melyet apja kítűzött, mely a távolból magasán ragyog előttünk, nekünk s mindannyiunknak kivívni segítsen.”

Most már csak egy hatásos záró formulára volt szükség. Olyan gondolatra, amely értelmet ad minden felhasznált motívumnak, s zárt egységbe fogja ezt a mind logikai, mind érzelmi szempontból céltudatosan felépített kerek beszédet. Az elindító gondolathoz kanyarodott vissza: „Örülök, hogy szívesek voltak meghallgatni. Üdvözlöm Önöket, s kívánom, hogy amilyen nagyon megáldotta az úristen e községet, úgy lépésről lépésre, évtizedről-évtizedre vigye előre, tegye felvilágosodottá, s olyan boldoggá e községnek népét, hogy minden magyar ember kalapot emeljen Önök előtt, mint ahogyan én most kalapot emelek. Eljen Orosháza népe!”

A megye félhivatalos lapja: a *Békés* szerint a 4—5000 főre tehető színpompás nagygyűlés (120 fehér ruhás leány „képezett élő sorfalat” az állomás előtti téren, kik körülállták a községháza előtt elhelyezett, „szép virágokkal díszített” emelvényt is) szónoka, *Jókai* „rendkívüli hatással” beszélt. Szünni nem akaró „óriási éljenzés” követte nemes szívre és szép lélekre valló humanitárius szavait. Sokkal nagyobb sikere volt, mint „a rendíthetetlen hadvezér, most roskatag öreg”

Klapkának, kinek „hajdani . . . harsogó vezényszavát az aggastyán gyöngé és remegő hangja váltotta fel”. Mégsem lehetett maradéktalan az öröme. A *Békés* tudósítója ugyanis nagyon elfogult volt Jókaival szemben.

Az orosházi népgyűlés — úgy tűnik — számottevő incidens nélkül, viszonylag rendben folyt le (nem úgy, mint az öcsödi, „ahol a program beszédet mondani akaró *Szemerét* szóhoz jutni sem engedték”, sőt inzultálták), ámbar „az antiszemita párt részéről ellentüntetés volt kilátásba helyezve itt is”. Nem is sorolhatta 1887. június 16-át kellemes élményei és kedves napjai közé Jókai. Észre kellett vennie, hogy az általa képviselt elvek cseppet sem népszerűek itt, délnyugat-Békésben. Nem tud új híveket és szavazókat toborozni a *Tisza-párt* számára. Tudomásul kellett vennie: közeleg az idő, amikor akarva-akaratlanul búcsút kell intenie a politikai küzdőtérnek, s nem lenne szabad bevárnia a kikerülhetetlen bukást, az „aranykor” végét. Akkor sem, ha rendelkezik is olyan lelki erővel, amelynek birtokában bölcs nyugalommal képes tudomásul venni a számára megalázó tény, mint ahogyan ezt a karcagi utolsó bukás idején tette: „Hála nemzetem gyengéd figyelmeztetésének, felszabadultam a dicsőségörlő malomból”. De hát kellett ez?

Az orosházi választói körút ennek a *dicsőségörlő malomnak* az egyik durván örlő köve volt. Nem is tudott finom lisztet örölni rajta. A számbeli fölényüket dacosan fitogtatni akaró *Veres*-pártiak nem figyeltek a szelid molnárra. Tiszteletlen zajongásukon nem tudott úrrá lenni. Nem tudta lekötni figyelmüket, nem tudta elérni, hogy csendben hallgassák végig mondanivalóját. Beszédének „nehéz lövegei” és „sziréni kecsөгető szavai” hatástalanok maradtak; képtelenek voltak rést ütni” a 48-as függetlenségi antiszemita párt erős falankszán.” Nem jutottak el a szívig. Nagy nemzetközi híre, irodalmi sikerei ugyan jó néhány hallgatót csábított oda a községháza elé, akiknek az érdeklődését bizonyosan ki is elégítette a hallott beszámoló, bármennyire zavarta is az ellenzék tudatos aknamunkája a jóleső, nyugodt élvezetet.

Veres József pártja különben nagyon tartott Jókai beszédének kedvező fogadtatásától. Igyekezett is aláadni menten a *Szabadelvű Párt* „csütörtöki ünnepének” politikai hatását. Egyszerre két súlyos rágalmat dobott be propagandisztikus céllal a köztudatba. Egyrészt azt állította, írja a *Békés*, hogy „*Klapka Görgeyvel* szövetkezve eladta a hazát”, másrészt olyan röpiratot terjesztett, amelyben „az elhunyt *Szemeré Bertalan* hazaárulónak van feltüntetve”. Az értesüléseit Orosházáról szerző gyulai lap kétkedve fogadta mindkét hírt. Így kommentálta őket: „Ennyi elvetemültséget a legfanatizáltabb antiszemitáról sem vagyunk képesek feltételezni — mi ha való lenne, kell hogy minden tiszta érzésű magyar ember részéről utálat és a legmélyebb megvetéssel fogadtassék”.

A végső eredmény nem lehetett kétséges. Még csak pótválasztásra sem került sor. A leadott 1969 szavazatból *Veres József* 1092, *Szemeré Attila* 511, a függetlenségi *Jancsovics Emil* pedig 366 voksot kapott. *Szemerére* „leginkább a kétegyháziak, szent-andrásiak, tót-komlósiak, bánfalviak és tornyaiak szavaztak”, míg *Veresre* „csaknem az egész Orosháza, Öcsöd (hol különös fanatizmus uralg *Veres* iránt) és Új Kígyós”. Mint jellemző tény említi a *Békés*, hogy „intelligens szavazója egyetlen egy sem volt *Veresnek*; akik 3 évvel ezelőtt reá szavaztak, azok is egytől egyig elpártoltak tőle, mely körülmény abban találja magyaráza-

tát, hogy *Veres* a legutóbbi időben teljesen háttérbe szorította az antiszemitizmust, és a zsidók helyett az *intelligencia*, az *úri osztály ellen fordult, és ez még jobban meghódította számára az alantasabb osztályok rokonszenvét*. Az intelligencia Orosházán egyébként valóságos szerencsének tartja, . . . , hogy *Verest* megválasztották, mert bukás esetén a népszenvedély féktelenségeinek kitöréseitől tarthattak.”

Négy évvel vagyunk az 1891. május 1-jén vérbefojtott munkástüntetés, az ún. *zászlóforradalom* előtt, és másfél évtizeddel „az alsó néposztály érdekeit a túlzásig szíven és tollán hordó” *Táncsics* orosházi képviselőisége után, aki bár „szürke hályog ereszkedett” a börtönben szemére, „vakon is azt látta, amit ép szemmel, s én azóta gyakran gondolkodom felőle, hogy ez a vak ember nem látott-e tisztábban, mint én” — olvassuk írónk második breviáriumból.

Az *Orosházi Újságban* megjelent riport szerzője különben igazat mondott, mintahogy *Apponyi* is. Jókait valóban oly *közkedveltte* tette írói tevékenysége, hogy „népszerűségét nem (volt) képes politikai tevékenysége által megrontani”. Mint író — akár Békésen és Gyulán — rajongásig tisztelték és szerették itt is. Legfeljebb merevebben elkülönítették az író és a politikust, költészetében nem ismervén fel olyan szoros összefüggést, annyi találkozási pontot élet és irodalom között, mint *Eötvös* nagy regényeiben. Drámáit — elsősorban színpadra átírt nagy regényeit — Orosházán is zsúfolt nézőtér előtt játszották. Persze, nemcsak itt, hanem a megye bármelyik településén. A bajba jutott igazgatóknak valóságos menedékül szolgáltak, jóllehet nagyon megsínylették az átírásokat. Többnyire a „legfényesebb részleteket”, a legmarkánsabb jeleneteket ollózták ki a dramatizálók, minthogy a lehetséges színpadi eszközökkel nem tudták megjeleníteni írójuk dús képzeletének „élő álmoképeit”: *A fekete gyémántok* „pompás fantazmagóriáit a Föld mammothkorszakáról és az éjszaksarki boldog világról”, *Az arany ember* Szent Borbála hajójának regényes útját és a balatoni rianást, *A kőszívű ember fiainak* (színpadi változata *Keresd a szíved!* — volt) felejthetetlen pannóját az orosz tél szörnyűségeiről, Leonin és Ödön barátság-erősítő dnyeperi meneküléséről, továbbá Richárd seregeinek rendkívüli élményekben és jelenetekben gazdag, lélekemelően szép hazatéréséről és a lenyűgöző hatású isaszegi csatáról stb. Igazat kell adnunk kitűnő átdolgozójának: *Hevesi Sándornak*, aki saját sikereinek a titkát abban látta, hogy „majdnem betű szerint ragaszkodott Jókai szövegéhez, és csakis a kompozícióban engedte meg magának azt az elkerülhetetlen szabadságot, amelyet éppen a dráma és a színpad szigorú törvényei írnak elő a legjobb regénnyel szemben is.”

Műveinek lelkes színpadi fogadtatását mindenekelőtt stílusuk „ellenállhatatlan varázsa” magyarázza. Már a *Hevesit* megelőzően átírt *A fekete gyémántok* 1886. szept. 14-i orosházi előadásáról (a *Ditrói Mór* vezette *Thalia Színész Szövetkezet* mutatta be) így nyilatkozott a helyi tudósító: „A kritika a darabot elítélte. Igaza lehet. Mi, orosházaiak, azonban túltesszük magunkat a kritikán, mit bánjuk mi, hogy nem felel meg a recipének, hogy nincs cselekmény, nincs egymásután, nekünk mégis szép. Magyarok vagyunk, szeretjük a nagy mondásokat. Nem hibáztatjuk mi Berendet, hogy sokat deklamál, meghallgatjuk, mert szép, amit mond, mert gyűjt — olyan tűz ég lelkében, mint a miénkben. Nem kérdezzük, miért dühöng az a Szafrán, mikor senki se bántja, együtt kesergünk

a grófnóvel, aki nem tud imádkozni, s nem kérdezzük, hogy hát miért nem tud? Sírunk bizony többet, mint a grófnő. Mit nekünk kritika? Több nemes érzés vibrál szívünkben e rossz színmű hallgatása alatt, mint amennyit tíz más német vagy francia szerző chablon — sablon — szerint készült műve kelthet. Csak kérjük meg Jókait, hogy írjon még többet”. Hasonlóan áradoztak a század eleji riporterek is.

Persze, a színpompás nyelv a századvégen sem biztosíthatta önmagában a kiemelkedő sikert. Más is kellett hozzá. Például az, hogy a dramatizáló sok pompás megfigyelést, sok tipikus jellemvonást, jól elkapott, ellentmondásoktól mentes figurát vigyen a közönség elé. Értő munkatárs kellett tehát ide. Olyan, aki nemcsak tudja, hogy a drámában „minden a jellemrajzon, a szigorú és hiánytalan, megokoláson fordul meg” (*Zsigmond Ferenc*), hanem aki a színpad törvényeinek és lehetőségeinek biztos ismeretében érvényre is juttatja azt. Megzabolazza a Jókaira olyan jellemző, gazdagon burjánzó cselekményt, és ellenáll az ábrándvilág magával ragadó csodás áramlásának.

Lehet, hogy ezért szerették jobban a nézők az átdolgozásokat, mint az eredetileg is színpadra készült drámai alkotásokat? *A szigetvári vértanúkon* kívül ugyanis egy sem bizonyult közülük hosszú életűnek. Vándortársulataink igazgatóinak jó érzékére esetleg csak helyes értesülésére (?) vall, hogy meg sem próbálkoztak például még megyénkben sem az 1891-ben írt, meglehetősen gyenge dráma, a 3 felvonásos *Aradi hősnők* színrevitelével (a Nemzeti Színházban is mindössze négyszer adták!), amelyben Jókai — elrugaszkodva a történelmi hűségtől — az 1735-ös békésszentandrási parasztfelkelés vezetőit: *Szegedinecz Pérot* és *Vértesi Mihályt* szánalmas vígjátékszerepre kárhoztatva, nevetségessé tette. Lovagias gesztusból bohózatot írt egy olyan gyászos emlékezetű történelmi eseményből, amelynek végére 12 akasztással, kerékbe töréssel, felnégyeléssel sokak nehézasba verésével tett pontot a kegyetlenül őrzöngő királyi hatalom. Felsült szerelmeseket csinált belőlük, akiknek figyelmét az alispánné iránt fellobbant, valójában koholt szerelem eltereli az eredeti célkitűzésről, a harcról. A tragédia-téma vígjátékivá lesz így, csak azért, hogy az író kiengesztelje azokat az aradi asszonyokat, akik tiltakozásul a véderővitában 1889-ben elmondott, nagy felháborodással fogadott beszéde ellen, kijelentették: többé semmit sem olvasnak tőle.

Ahogy az 1891-es *Nemzeti Almanach*ban található vázlata: a *Szegedinecz Péro viselt dolgai* tanúsítja, Jókai nem ismerte a hiteles történelmi dokumentumokat. Kimondottan a színhagyományra épített, s azt kapcsolta össze a *Deli Markóról* szóló mondával. Nem törődött azzal, hogy ténylegesen az elkeseredett békésszentandrásiak mentek el *Pérohó*hoz, hogy felkérjék: legyen a vezérük. Minthogy pedig nem tudott az elfogott békésszentandrási követek árulásáról sem, azt sem tudta, hogy a nagylaki — és nem a szegedi — rác várkapitány már ott sem lehetett az erdőhegyi csatában.

Ilyeneket írt rövid, néhány lapos értekezésében: „Volt pedig a rácoknak egy híres vezérök, a kit úgy hittak, hogy *Szegedinecz Péro*, a mi magyarul annyit tesz, hogy *Szegedi Péter*. Ennek támadt az a bogara, hogy ő felcsap *királynak* Magyarországon.

Különösen előmozdítá ezt a szándékát a magyar alföldi parasztek között támadt forrongás, a kiknek sehogy sem akart a fejükbe menni, hogy mire jó az az új regula, hogy ők ezentúl adót fizessenek és ujoncot állítsanak? A jó világban, ha jött a török, ha jött a tatár, amit kaphatott, azt elharácsolta, akit megfogott, azt rabszóra fűzte; — de a ki idejekorán elszaladhatott előle, az megmenté az irhát, s a mit a hátán elvihetett, abból nem kaphatott a martalóc. — De ime, az új rend szerint épen akkor kell fizetni, a mikor nem hajtják fel tüzzel-vassal, s szolgálni is kell, a nélkül, hogy az embernek elébb láncot vernének a lábára, s korbáccsal ütnék a hátát. Ez nem igazság!

Szegedinecz Péro maga szegedi kapitány volt. Onnan kiindulva, fellovalta a szomszédos békés-csongrádmegyei népes község lakóit, hogy ha ő lesz Magyarországon az úr, eltöröl minden portiót, dézsmát és robotot; s a kinek ez nem volt elég a lelkesedésre, azzal elhítette, hogy nem magának keresi ő a koronát, hanem annak a sokat visszaemlegetett *Rákóczynak* (sic!) a számára, aki még mindig nem szünt meg a magyarok felszabadítója lenni; csak arra vár, hogy idebenn elébb egy tekintélyes sereg támadjon, mely visszatérését követeli.

Rákóczy Ferenc pedig már akkor aludta örök álmát a rodostói sirboltban. De hát ezt a nép nem hiszi el. A délszláv népek ma is visszavárják a hős '*Deli Markót*', a királyfit, a ki nem halt meg, csak mélyen alszik egy sziklabarlangban, hármás (vas, ezüst és arany) kapu alatt, három lakattal lezárva. Ha egyszer a menyasszony hívására zár és kapu mind felpattan, akkor majd előjön a *Kraljevics* ismét; híres paripáján ülve, a ki úgy beszél, mint egy ember, s egyik hegyoromra a másikra szökken; akkor aztán meglesz a nagy szerb császárság. Ezt a hármás lakatot próbálgatják a muzka ezermesterek váltig nyitogatni: a vas lakatba beletörött a kulcsuk, most az ezüst és arany lakatot fessegetik. Menyasszony már van; *Deli Markó* fejedelemfi is van: csak még a ló hiányzik, mely egyik hegyről a másikra tud ugrani".

Készséggel elismerjük: a történelmi hűség megszegése, illetve a valóság és a képzeletvilág illetén összevegyítése — legyen az írói vagy mondai eredetű — csakugyan lehetőséget nyújt a helyzetkomikumra építő, vaskosabb humort és megoldásokat kedvelő bohózat írására. Csak az a bökkenő: szabad-e és lehet-e egy ilyen kifejezetten tragédiához illő, végső kicsengésében példás emberi helytállásokat felmutató, brutálisan komor eseményt nevetető, groteszk vígjáték témájául és háttéréül felhasználni. Szabad-e deheroizálni? Szabad-e a tények meghamisításával, „mindenféle szépszerű furfanggal” egymásnak ugrasztani a szövetségeseket, hogy — megfeledkezve szent fogadalmukról, közös esküjükről és célkitűzésükről — egymást pusztítsák, és véres öldöklésük végén az a *Péro*, aki ott sem volt az erdőhegyi csatában, verje szét és kergesse világgá *Vértesi Mihály* (és nem *János*, ahogy az író ismertetőjében emlegeti) paraszttáborát?

Helyzetkomikumban természetesen nem volt hiány. A rongyos álöltözetben, felismerhetetlen maskarakülsővel hazalopakodó alispántól és a sánta aradi várkapitány: *Tököli Ránkótól* kezdve, ki „olyan süket, mint a föld”, *Vértésiné* és az alispán felesége közötti régi barátnői (!?) kapcsolatra támaszkodó asszonyi praktikán át az előkelő szépasszony szerelmére áhító marcona vezérékig és a hivatalos formákhoz még az ún. rendkívüli állapotok között is mereven ragaszkodó gyáva tisztségviselőig, vagy az aradi delnök mosolyt fakasztó sereg-

szemléjéig: egy kicsit *Aristophanes Lysistratéjára* emlékeztető tennivalóiknak fontoskodó tudatosításáig szinte minden jelenetet átszőtt. Az 1889-ben megírt és 1891-ben, február 6-án a *Nemzeti Színházban* bemutatott darabon azonban ez sem segített. Nem tudott sehogy se megbarátkozni vele a közönség. Joggal. „Hazudni rút. Ez ellen a morál, // a társas illem egykint perorál” (szaval, tiltakozik) — intett 30 évvel korábban *Arany*, aki a költőnek, kinek „nemcsak szabad: szükség fillenteni”, azt is kötelességévé tette: „Győzz meg, hogy ami látszik, az való”. A valóság látszatát azonban Jókai bohózata „*igaz nélkül*” nem volt képes felkelteni és elfogadtatni. Nem volt ereje hozzá. Meg is bukott annak rendje és módja szerint. Sikertelen feldolgozását ma sem tekinthetjük másnak, mint egy dús fantáziájú, örök-álmodozó lélek sajnálatos eltévelyedésének, a szabadjárá eresztett képzelet lélektanilag is megokolatlan tobzódásának.

Az orosháziak nem tudták megmutatni, milyen tisztelettel köszöntötték volna Jókait, az írot. Többé nem jött el sem a községbe, sem annak környékére. Kevés Békés megyei ismerőse vagy meghalt, vagy a fővárosba költözött. Baráti látogatásra hová és miért jött volna? Pártvezérével: *Tisza Kálmánnal* Pesten is találkozhatott. Író társa a korai halállal eljegyzett *Justh Zsigmond*, aki idegeiben érezte a régi típusú irodalmi szemléletmód törvényszerű végét és a művészi forradalom kikerülhetetlenségét, a Bajza utcai házban kereste fel, hogy kellemes eszmecsereket folytasson vele és még inkább testi-lelki barátaival: a *tigriskének* becézett *Feszty Árpáddal* és feleségével, a „modern asszony” *Jókai Rózával*, „ki egy — nem, két generációval van előbbre, mint atyja”. Új ízlést, új látás- és gondolkodásmódot látat *Justh*nak az az öreg mesemondóról készített találó portréja is, amely egy kicsit *Az aradi hősnők* keletkezésére is feleletet ad. Így jellemezte 1889-ben a *Hazai Naplóban*: „Jókai Mór — mikor először találkoztam vele, egész gyermekkorom eszembe jutott. Egy életet tudott műveivel telíteni — egy egész fiatal életet. 16-ik évemig kedvenc író volt, majd meguntam, az ezután írt dolgait nem bírtam elolvasni, a realisabb gondolkozással realisabb könyveket szerettem meg, aztán a „mesterséggel” a tudatos olvasást is megtanultam — s ma, midőn az öreg, nagy költő világoskék jóságos szemeibe tekintek, lassú, behízelt hangját hallom, eszembe jut megint mindaz a régi-régi szép hangulat, azok az elragadó regék, az a fantasztikus világ, amelyet annyival jobban szerettem már akkor is az életnél!

Jókai mindenesetre az, kiről a legeltérőbb nézetet hallhatja az ember (mindenesetre elég nagy arra, hogy ez így legyen), vannak, kik istenítik, vannak, kik schwindlert (csaló) látnak benne — egyik sem, *csak* egy igen nagy naiv ember.

Azt mondják, sokszor változott, ez tudatosabb, intelligensebb embereknél is gyakori. S el lehetne mindenesetre mondani, hogy a legkiválóbbak változtak a legtöbbször!

Hogy nem igaz ember? Mindenesetre annak az igazságáról, amit ír, meg van győződve, csakhogy álmodni született s nem az igazságot keresni és bizonyítani.

Egyáltalán a mai reális világgal szemben az az óriási hibája és erénye, hogy a való világ nem létezik reá nézve.

Regényei álmok, s aki, mint a mi pedáns — és goromba *Péterfynk*, a realisztikus iskola szempontjából bírálja, olyan erratumot (hibát tévedést) követ, el, amelyet egy kritikusként nem szabad elkövetnie.

Olyan, mintha a hattyút nyársra húznánk, s csodálkoznánk azon, hogy olyan híres madár, mikor olyan rossz pecsenye.”

Nekrológot írt a csáki *Geiszt* uradalom népszerű gazdatisztjéről, a „csinos népdalokat” szerző *Petőfi István*ról: az utolsó *Petőfi*ről, „István öcsém”-ről, ki „egyszerű kézművesből önművelődés alapján küzdte fel magát . . . minden európai nyelvet beszélő” művelt férfit, mezőgazdasági szaktekintéllyé, a magyar irodalom pártfogójává.

Erős lírai hangvételű írással búcsúzott el a volt kedves pápai diáktárstól és baráttól, a „gazdag tehetségű” mezőberényi *Orlai Petrich Somától*, akinek élete utolsó negyedszázada „elremítő küzdelem” lett az „utolsó lélegzetig, a megkínzott szív, a vaksággal fenyegető szemek, a szétszakadó agy, a megbénult kezek végső erejével. Küzdelem minden ellen, ami egy mártírnak kiválasztott embert s még azonfelül művészt a világból kiüldözni összeküzdött”. Kevés szívbemarákolóbb búcsúztatót írtak ennél az őszinte hangvételű, ifjúkori emlékeket idéző, a nagy társra: *Petőfi*re is emlékező, fájdalmasan megrázó nekrológnál. Arra a tehetségérlelő időszakra is visszaemlékezett itt, amelyre a nagy festő így gondolt vissza 1879-ben: Néha, ha időnk engedte, Jókaival ketten rajzolgattunk és festegettünk szűk szobánkban. A színek egymásra gyakorló vegyi hatására nagy súlyt fektettünk, ebben Jókai volt a mester. Ő tudta, hogy milyen színeket szabad csak egymással keverni, hogy azok meg ne változzanak, s műveink örök időkre megtartsák frissességüket. Rajzban pedig *Petőfi* ítélete volt a döntő”.

Mint szomorú visszatérő jelenséget, hadd említsük meg: nem csak *Aranyt* és *Ötvöst*, őt is megcsípkedte a szarvasi *Simon István*. Érdemes utalni erre is. Úgy látszik, csalhatatlan érzékkel megérezte, kortársai közül kik lesznek a sors kegyeltjei, akikbe érdemes belekötni.

1886-ban, amikor *A ki a holta után áll bosszút* című novellájában Jókai a pályakezdő évekre emlékezett vissza, s egyik legelső elbeszélésének, a *Pesti Divatlapban* megjelent *Kártyának* a megírási körülményeiről és fogadtatásáról számolt be olvasóinak, mint első reflexiót, „a példátlan gorombaságáról nevezetes” *Simon István* levelét idézte, amely így kezdődött: „No, gratulálok a bécsi vörös toronynak az új kandidátusához, a kit benned megnyert”. A nem mindennapi faragatlan kritikához Jókai ezeket fűzte hozzá: „Az a bécsi vörös torony, a bolondok intézete. Ez (ti. a kíméletlen bírálat) buzdító hatással volt reám nézve. Ha a drámámmal (a *Zsidó fiú*) az akadémiai pályadíjat megnyertem volna, nem lelkesített volna úgy fel, mint *Simon Pista* kritikája. Mindig az kellett nekem, hogy szidjanak”.

1894. január 6-án, írói munkásságának ötvenedik évfordulóján, Békés megye is képviseltette magát a fővárosi Vigadóban rendezett díszünnepségen. Az előkészítő és „ünnepreendő nagybizottság” előkelő tagjai között (titkára: *Szemere Attila*), ott volt az időközben meghalt nagy zeneszerző: *Erkel Ferenc*; a gyulai születésű író és publicista, a forradalmi eszmék terjesztésében példás szorgalmat tanúsító szabadságharcos lap: a *Márczius Tizenötödike* szerkesztője *Pálffy Albert*; az orosházi eredetű *Thék Endre*, akinek magasfokú ízlését és művészi látását a párizsi *Louvre* múkincsei formálták ki, s természetesen a három *Tisza: István, Kálmán és Lajos*. A megye 6 tagú küldöttsége élén *Dr. Fábry Sándor* főjegyző állt, míg a bizottságban *Beliczay István* ny. főispán, *Terényi Lajos*,

Haviár Dániel, Veres József orsz. gy. képviselő és Geist Gyula nagybirtokos kapott helyet. Békés megye „emlékajándékát”: egy fehér bőrbe kötött, aranyozott keretű, középen a vármegye címerével ellátott díszalbumot Dr. Fábry Sándor vármegyei főjegyző adta át az ünnepeltnek. Ezenkívül díszalbummal kedveskedett „Békés — Gyula” és Szarvas városa, a békéscsabai Polgári Kör és az ugyancsak békéscsabai Casino, Gyula városa pedig pergamenre írt díszes oklevéllel juttatta kifejezésre Jókai iránti tiszteletét és nagyrabecsülését. Az itthoniak általában jól szervezett, bállal összekötött irodalmi műsorral emlékeztek a nagy eseményre. Ezeken többnyire a helyi vezetők ismertették az író gazdag életművét, és méltatták azt a korszakos jelentőségű munkásságot, amelyet Jókai népünk kulturális felemelése érdekében fejtett ki.

S ezzel mintha tökéletesen le is róttá volna a hivatalos Magyarország Jókaival szembeni kötelességét. Az alkonyt bearanyozó, valóban impozáns ünnepség után váratlanul és érthetetlenül egyre népszerűtlenebb lett. Beállt a napfogyatkozás. 1896-ban a sikertelen karcagi választással kibukott a képviselőházból. (A korabeli szokás szerint másik kerületben még csak fel sem léptette a Szabadelvű Párt.) Többé dekórumnak se kellett oda. Aztán három évvel később egy nagy port kavaró botrány tehetetlen, szenvedő hőse lett. A szeszélyesen változó közvélemény nem tudta sem elfogadni sem megbocsátani neki második házasságát. A gúnyolódók ezrei támadtak rá, és a millennium nacionalista gőzétől fűtve meg a századvég asszimilációtól irtózó fajmagyar hangadótól felbőszítve, egyenesen az ezeréves történelmi Magyarország szellemének a durva megsértésével vádolták. Természetesen nem a nagy korkülönbség (54 év!) — az öreg ember nem vén ember tézisének a gyakorlati igazolása, hanem a második feleség: Nagy Bella zsidó származása okán, pedig ezzel életének közismert elvi-politikai kérdésére is kétségbevonhatatlan választ adott. Arra, amit Orosházan, de máshol is, ha mód adódott rá, buzgón és hittel fejtegetett, s amelyről számos cikke, köztük a „Hogyan lettem én filosemitává?” (Pesti Hírlap, 1884) is szólott.

Kései házassága szomorú közügy lett. Szemben az elsővel, amely a Petőfivel történt kellemetlen szakítást nem számítva, kizárólag a Jókai családban keltett vihart, ez jócskán túlnőtt a familiáris kereteken. Pedig durva családi gesztusokban most sem volt hiány. Fesztyék például nemcsak a kegyeletsértés bűnét olvasták a fejére, hanem még az elmebaj bélyegét is rá akarták sütni, csakhogy megfosszák a nősülés jogától. Most felhördült ellene szinte az egész Magyarország. Szájára vette mindenki, és — ami a legszomorúbb —, alig talált pártfogó szívekre. Úgyszólván meghalt a nemzet számára. Mélységesen beigazolódott a Bach-korszakban készített sivár láttelel: „Kövület” lett, aki „még gondolkozik”. Azaz, igazi lelki halott, akit — elveszítvén élete nélkülözhetetlen elemét, az éltető népszerűséget — pusztá vegetálásra kárhoztatott a századforduló magyarsága. Túlélte önmagát. Arra predestinálta a sors, hogy majdnem saját példájával igazolja be a 80-as évek legelején írt 4 kötetes regényének (Akik kétszer halnak meg) szomorú igazát és aktualitását.

Írói munkásságának a lendülete ennek ellenére is töretlen maradt. Gyógyító orvosság volt számára az írás. Oltalom az elsivárosodás, a növekvő elszigetelődés ellen. A társadalmi közöny ellen. Sorra jelentek meg új regényei, ezeket azonban már korántsem várták és olvasták olyan lázas izgalommal, olyan

feszült érdeklődéssel, mint az aranykorban írottakat. Az új generáció nem rajtuk nevelkedett már. Jól érezte *Justh Zsigmond*: írói módszerein túlhaladt a kor ízlése — a realizmus végképp háttérbe szorította a romantikát. Azt még az ő hatalmas életműve sem tudta tovább tartósítani.

Életének ebben az alig több mint fél évtizedet felölelő, megindítóan szánnivaló időszakában — tudomásunk szerint — csupán egyetlen írása kapcsolódott Békés megyéhez. Ezt egy nemes emberbarát-intézmény — a gyulai *József szanatórium* — emlékkönyve számára írta. Feltehetően ez volt élete utolsó, kiadásra szánt, leírt gondolata. (*Nagy Miklós*). Nem sokkal 1904. május 5-én bekövetkezett halála után jelent meg a *Budapesti Napló*-ban.

Tudatában volt, milyen fontos ügy szolgálatába szegődött, hiszen életét fiatalok óta kisebb-nagyobb időközrel végigkísérte a tüdővérzés, a kínzó „mellbetegség”. Ezt gyógyítandó, vállalta például 1858-ban is orvosi tanácsra a fásasztó „more patrio” utazást Fatia Negra mesés birodalmába, „Erdély nyugati havasai” közé.

A dr. *Lukács György* főispán által 1901. február 25-én javasolt „első népszanatóriumra” égető szükség volt a poros Alföldön. Békés megye — ahogy ezt *Aradszky Pál és Kási Gyula: A József szanatórium alapításának és építésének története* (Gyula, 1982) című tanulmányából olvassuk, az ország egyik legveszélyeztetettebb területe volt. 1170 áldozatot követelt itt 1900-ban az akkori — a jelenleginél lényegesen kisebb — területen az alattomos kór, a magyar betegség: a „morbus Hungaricus”. Sajnos, máskor sem volt kedvezőbb a helyzet. Mint-hogy pedig — így igazolják a korabeli statisztikák — a gümőkóros halálesetek a tüdőbetegek számának kb. az 1/6—1/7-ét tették, megyénkben 7—7 és 1/2 ezer szerencsétlen várta évről évre magatehetetlenül a kegyetlen sorvasztó halált.

Jókai már 1899. szeptember 12-én „fölvívást” intézett „a magyar emberiséghez”, amelyben „a szegény sorsú tüdőbetegek szanatóriumának” a felépítéséhez és annak zavartalan működtetéséhez szükséges összeg előteremtése végett közadakozásra szólította fel a közönséget. Példát is adott az adakozásra: „Én magam, ki őseimtől nem örököltem nagy birtokot, kinek szerencse nem osztott kincseket, ki folytonos munkám után élek — közölte felhívása befejező részében — ezer koronával járulok a szent cél eléréséhez. Bizton hiszem, hogy mindenki, akiben istenfélő, hazát szerető szív dobog”, a saját tehetsége szerint áldozatot hoz, hogy vele bajba jutott embertársain segítsen.

A felhívás és a Jókai által felajánlott tekintélyes összeg — a dátum is tanúsítja — nem a gyulai szanatórium anyagi alapját és népszerűsítését szolgálta és erősítette. Azt az országos mozgalmat segítette, amelyet minden bizonnyal *Korányi Frigyes* döbbenetes hatású, de a megoldás reális lehetőségeit is felvázoló tudományos előadása indította el. 1894. szeptember 7-én tartotta ezt a hazánkban ülésező nemzetközi higiéniai és demográfiai kongresszuson. Ennek hatására adta ki 1897-ben a belügyminiszter is azt a körrendeletet, amely országos ügyé emelve a tuberkolózis elleni védekezés megszervezését, a közigazgatási hatóságokat a mozgalom lelkes felkarolására, anyagi támogatására és közismertté tételére szólította fel.

Nos, az *Országos Közegészségügyi Tanács* elnökének: *Korányi Frigyesnek Perczel Dezső* belügyminiszterhez benyújtott jelentése, illetve a miniszter hivata-

los körlevele arra serkentette *dr. Lukács Györgyöt*, hogy a megyétől elvárt kvóta: a budapesti szanatóriumi ágy-alapítvány helyett — miután az 1/3%-os pótdójavajavaslatot a vármegye közgyűlése elutasította — egy önálló, Békés megyei szanatórium létesítésére tegyen indítványt. Felvetésének sikere lett, s 6 éves „sziszifuszi” munka után 1907. október 12-én fel is avatták a gyulai *József szanatóriumot*.

Ennek az intézménynek az emlékkönyvébe készítette Jókai azokat a Budapesti Naplóban közölt, „nemes humanizmusra erős haza- és népszerűsre, romantikus nyelvi képzeletre” valló sorokat, amelyeket mi a *Békés* 1904. május 29-i száma alapján idézünk: „Emberirtó vész fenyegeti nemzetünket: az egyre elhaltalmasodó tüdővész. A sírok beszélnek hozzánk, a temetők ijesztően szaporodó sorai hirdetik romlásunk nagyságát. Minden érző szívnek meg kell indulnia, az egész társadalomnak föl kell buzdulnia a vész sikerteljes leküzdésére, amely már a jövő nemzedékét is fenyegeti továbbterjedésével. Van segítség a vész ellen, de ahhoz erélyes áldozat kell: egy szanatórium felállítása, melyhez tetemes pénzbeli adakozásnak kell járulnia a nemzet részéről. Csoportosuljunk e feladat keresztül vitelére. Istennek tetsző lesz e hadjáratunk, hol angyalok küzdenek démonok ellen. Az ember, ki a halál ellen küzd: isteni munkát végez. A hazaszeretet és a népszerűsre ikertestvérek; aki a népet megtartja, a hazát tartja meg. Minden áldozat az égbe száll föl. Ne késsünk vele. Jókai Mór dr.”

A nemzet sorsáért aggódó Jókai élete fonalát nem sokkal e szép emléksorok megírása után elvágta a végzet kegyetlen asszonyai — a párkák. Szíve megbénult, s ő csendben eltávozott az élők sorából. Nem tudta győztesen megvívni a saját harcát a halál démonai ellen. Alulmaradt az „isten munkában”. A gyulai szanatóriumi bizottság a hír hallatára azonnal intézkedett, s a május 9-ére tervezett estélyt 15-ére halasztotta. Ekkor *mesélte* el *Eötvös Károly* Jókairól a következő, adataiban pontatlan és téves történetet: „Mikor az orvosok fölboncolták, tüdejének alsó részén vették észre, hogy valamikor tüdővészben szenvedett. Ő maga sohasem tudott erről (!!!) pedig ezelőtt 40 esztendővel Jókai Mórt is megrohanta e betegség. Életének legszebb éveiben volt ekkor. Arca elhalványodott, és hiába fordult orvosokhoz, azok nem tudtak rajta segíteni. S ekkor a Balatont ajánlották. Itt betegsége elmúlt, tüdeje és életkedve újra egészséges lett.”

A Balaton nagy szerelmese: *Eötvös Károly* „meséjének” egyik-másik állításával valóban közel került az igazi meséhez. Jókai — tudjuk — nagyon is tisztában volt a maga betegségével (ezért ment el a festői szépségű Nagy Bihar-hegység vidékére), s ezt nem rejtette soha véka alá. „A magyar emberiséghez” címzett, általunk már ismertett föl hívásában 1899. szeptember 12-én például ekként hivatkozott rá: „Hogy ez emberbaráti ügyben én szólalok föl, arra engemet Isten iránti hála kötelez. Évtizedek előtt, harminc évnél is régebben, oly nagyfokú mellbajban szenvedtem, hogy soha egy új tavaszt nem ígérhettem magamnak; az orvosi tudomány minden gyógyszerét kipróbálta rajtam, kétséges sikerrel”. Gyógyulását is mindenekelőtt az „istenáldotta tiszta lég” csodatevő erejének tulajdonította, mert „a gyógyszerek — úgymond — csak enyhítik, gátolják a bajt”, míg a „tiszta levegő . . . megszünteti, elenyészteti.”

Önmaga példájára hivatkozva ajánlotta mindenkinek a tiszta, ózondús levegőt árasztó szélvédett völgyeket, és sürgette az ott felépítendő tüdőszanatóriumokat. A gyulait is.

A halál mindent megold és mindent megbocsát. Temetésén óriási tömeg vett részt, hogy lerója előtte őszinte háláját, kiengesztelődve második házassága iránt. Ott volt a gyászolók között megyénk küldöttsége is; végigkísérte utolsó útján, és elhelyezte sírján a kegyelet virágait. Egy kicsit szegyenkezve is talán az itt átélt két szomorú nap miatt, de megköszönve azokat a jótéteményeket is, amelyekben bennünket is részesített. Élete utolsó, szimbolikusan szép, nemes gesztusát is.

A vármegyei közgyűlésen 1904. május 24-én *dr. Lukács György* főispán emlékezett reá, és az alábbi emelkedett gondolatokkal hajtott fejet írói és emberi nagysága előtt: „Mély megilletődéssel emlékezem meg, mélyen tisztelt törvényhatósági bizottság, Jókai Mór halálával bennünket ért nemzeti veszteségről. Jókai fizikai elmúlásával szelleme és eszméi halhatatlanságot nyertek. Jókai, minden idők egyik legnagyobb írója, a legnagyobbak közül is azzal válik ki, hogy minden ízében nemzeti, magyar. Az a sok millió betű, mit életében egybeírt, hasonlíthatatlan lelki gyönyörére öregnek, ifjúnak egyaránt, mind a magyar történelem, a magyar nemzeti nagyság, a magyar jellem, természet, ész, tudás, törekvés és akarat visszatükrözése. Az ő írásai egymagukban több rokonszenvet szereztek a mi nemzetünknek, mint korszakok összetett munkássága.

Jókai munkásságát, Jókai életének nemzeti jelentőségét ebből a szempontból kell megítélni. Benne a nemzet nemcsak a nagy író, a koszorús költőt gyászolja, hanem gyászol benne egy nagy hódítót is, aki tollal kezében több győzelmet szerzett, több dicsőséget aratott nemzetének, mint hatalmas hadvezérek kardja és vitézsége. Az általános, mély gyászból, mely Jókai halálával sújtotta a nemzetet, törvényhatóságunk is méltóan vette ki részét. Küldöttsége koszorút helyezett a ravatalra, és elkísérte utolsó útjára a nagy férfit, akinek tollából oly varázslatos szépséggel folyt a mi zengzetes, szép hazai nyelvünk, amely szépen előtte toll nem írt és nem fog írni utána soha”.

A főispán mély tiszteletet sugárzó, vallomásos szavai a nemzeti gyász döbbenetében a századelő derékhadának a véleményét fejezték ki. Ez a generáció vallhatta magát igazán Jókai szellemi örökösének. Gondolkodását, nemzeti tudatát, erkölcsi-etikai normáit ő formálta ki. Ezért érezzük hitelesnek és őszintének *Lukács* megemlékezésének nagy hatású, felemelő gondolatait; ezért búcsúunk vele mi is. Többet, igazabbat, emberibbet a helyi lapok szövirágos nekrológjai sem mondtak róla.